

ШКІЛЬНИЙ
СВІТ

БІБЛІОТЕКА «ШКІЛЬНОГО СВІТУ»

НАМ 10 РОКІВ

Олександр Коцерга

ПСИХО-
ФІЗІОЛОГІЯ
дітей 1-3 років



ДІТЯЧИЙ САДОК. БІБЛІОТЕКА, ПСИХОЛОГ. БІБЛІОТЕКА

Кочерга Олександр Васильович — канд. психол. наук, декан факультету підвищення кваліфікації, завідувач кафедри дошкільної і початкової освіти КМПУ ім. Б. Д. Грінченка

Рецензенти:

- В. В. Клименко**, завідувач лабораторії вікової фізіології та шкільної гігієни Інституту психології АПН України ім. Г. С. Костюка, доктор психологічних наук, професор;
- I. М. Маруненко**, завідувач кафедри вікової анатомії і фізіології КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, кандидат біологічних наук, доцент

Кочерга, Олександр.

- К75 Психофізіологія дітей 1—3 років. — К. : Вид. дім «Шкіл. світ» : Вид. Л. Галіцина, 2006. — 128 с. — (Б-ка «Шкіл. світу»). — Бібліогр. : с. 127.
ISBN 966-8651-59-6.
ISBN 966-420-050-6.
ISBN 966-356-086-X.

У посібнику розглянуті фізіологічні та нейронні механізми психічних процесів, станів і поведінки, які впливають на 2—3 роки життя дитини, на становлення її творчих здібностей. Це час відкриттів, дослідженій і криз, становлення потужності психічних процесів. Тому час 1 до 3-го року життя — це період для подальшої гармонізації між фізіологічними механізмами тіла та психіки дитини, які допоможуть їй в розвитку власних творчих здібностей у наступні роки дошкільного життя.

Для слухачів курсів (вихователів, учителів, медичних сестер ДНЗ, практичних психологів, соціальних педагогів) підвищення кваліфікації в системі післядипломної освіти та батьків.

ББК 88.8

- ISBN 966-8651-59-6 (Б-ка «Шкіл. світу»)
ISBN 966-420-050-6 (Вид. дім «Шкіл. світ»)

ISBN 966-356-086-X (вид. Л. Галіцина)

- © О. Кочерга, 2006
© Видавничий дім «Шкільний світ»,
дополіграфічна підготовка, 2006
© Видавець Л. Галіцина, оформлення,
2006

ЗМІСТ

| | |
|-----------------------|---|
| Слово до читача | 4 |
| Вступ..... | 6 |

Розділ 1. «М'язовий каркас» психіки

| | |
|--|----|
| Фізичний стан дитини | 7 |
| Дійова розбудова своїх здібностей..... | 17 |
| Розвиток загальних та специфічних рухових навичок у дітей трьох років | 24 |

Розділ 2. Психофізіологія мозку дитини

| | |
|--|----|
| Еволюція психіки..... | 26 |
| Функціональне призначення півкуль головного мозку..... | 33 |
| Ліворукість — індивідуальний варіант норми..... | 40 |

Розділ 3. Психічний розвиток у ранньому дитинстві

| | |
|---------------------------------------|----|
| Розвиток психічних процесів | 47 |
| Темперамент дитини | 70 |
| Криза трьох років..... | 74 |
| Профілактика дитячої нервовості | 77 |

Розділ 4. Діагностика розвитку дітей 2—3 року життя

| | |
|---|-----|
| Основні показники норми розвитку у віці від 1 року 3 міс. до 3 років | 82 |
| Використання шкали показників у діагностиці психічного розвитку | 108 |
| Показники нервово-психічного розвитку | 114 |
| Література | 127 |

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

У попередній книзі (Психофізіологія раннього дитинства. — К.: Вид. дім «Шкільний світ»: Вид. Л.Галіцина, 2006. — 120 с.) ми розглянули дуже важливий період у житті дитини, її утробний розвиток до народження та перший рік життя. Зрозуміло, що ми не все змогли розкрити детально, тому що в цьому не було нагальної потреби. Сьогодні книжковий ринок нагромаджений достатньою кількістю різноманітних посібників з догляду за дитиною у перший рік її життя. Між тим недостатня кількість інформації про становлення психічного світу дитини, взаємодії його з фізичним розвитком тіла.

Друга книга, яку ви тримаєте в руках, розглядає становлення фізичного тіла і психічного світу дитини в період від першого року життя до третього. Часто-густо батьки, вихователі дитячих садків більше піклуються про гарний зовнішній вигляд, їжу, ніж про духовний та фізичний світ дитини. Все частіше дитину намагаються обмежити в русі за допомогою різноманітних манежів, павільйонів, куди «скидають» велику кількість іграшок. Завдання одне — нагодувати, переодягнути і головне, щоб дитина була чимось зайнята і не заважала дорослім до того періоду, коли її потрібно знову годувати.

Інша крайність виявляється у намаганні дорослих прискорити дорослішання дитини. Останнім часом дедалі більше загрозливих рис набувають для дитини різноманітні потуги в її ранньому навчанні (вони незаперечні тоді, коли є бажання дитини, а отже, викликає в ній тільки позитивні почуття), «накачуванні» її пізнавальної сфери різноманітною інформацією. У результаті в дитини звужуються рухові, художньо-естетичні, особистісні потреби. Світ дитинства звужується до постійних занять з тих чи інших предметів. Але природу не можна обдурити, вона досить жорстоко «мститься» фізичному і психічному здоров'ю дитини. І от «досягнення», які начебто бачили дорослі, обертаються байдужістю, небажанням вчитися, роздратованістю, сонливістю, енурезами, неврозами, частими хворобами.

Світ дитинства досить крихкий і незахищений від необдуманих втручань дорослих. Він вимагає певних знань та дотримання певних табу на кшталт відомого заклику лікаря Гіппократа — «НЕ НАШКОДЬ». Сучасний світ дитинства за останні десятиліття змінився, насамперед, за рахунок народження нової генерації дітей індиго. Вони зовсім не

такі покірні, раболіпні, слухняні. Авторитет батьків не завжди є для них незаперечним. У них досить високий рівень власної самоповаги та гідності, що досить часто ставить у глухий кут авторитаризму та непогрішимість дорослих.

От чому ми вирішили детальніше розтлумачити важливості цього періоду для подальшого життя наших дітей. Обсяг книжки, а мабуть, і нескінченість світу Дитинства не дає змоги охопити всі аспекти розвитку цього досить насиченого періоду життя малюка. Достатньо, на наш погляд, привернути увагу дорослих до найважливіших етапів фізичного та психічного розвитку дитини в період до трьох років життя. Усвідомлення дорослими психофізіологічних аспектів розвитку в цей період життя дитини допоможе глибше зrozуміти шляхи допомоги та уникнути певних недоречностей у їх вихованні.

Ця книга присвячена становленню фізичного тіла, розвитку психіки та пізнавальних здібностей дитини в період від року до трьох років. Тут можна детально ознайомитися з розвитком психомоторної сфери, становленням мовлення дитини на різних етапах. Докладно розповідається про нейрофізіологічну діяльність головного мозку, про особливості роботи лівої і правої півкулі мозку. Замисліться над підготовкою дитини до садочка на прикладі режиму дня. Часто ті чи інші особливості дитячої поведінки у дорослих викликають подив, а іноді й розгубленість. Ми спробуємо разом з вами, шановні дорослі, розібратися в їх особливостях та визначити наші реакції та дії.

ВСТУП

Після першого року життя розвиток здібностей дитини вступає в інтенсивнішу фазу набуття власного досвіду. Слідом за фізичними змінами починають змінюватися й форми повсякденної активності дітей. Коли вони самі починають одягатися і ходити в туалет, у батьків з'являється можливість суттєво послабити свій невсипущий контроль.

Однак освоєння цих складних звичок дається нелегко не тільки дітям, а й батькам. Для деяких з них воно поєднане з подоланням батьківських страхів і тривог, для решти, навіть самих витриманих і терплячих, — з випробуванням їх уміння тримати себе в руках у найнесподіваніших ситуаціях, коли йдеться про долю їх улюблених тарілок, чашок тощо.

Батькам важливо зрозуміти, що їхня терплячість і витримка є необхідними умовами успішного оволодіння дітьми цими нелегкими звичками. Чи варто сердитися, побачивши те, як дитина веде довгу безуспішну боротьбу з гудзиком на куртці, намагаючись просунути його в петлю? Звісно, дорослий може зробити це швидше й акуратніше, але якщо перешкодити дитині, вона може взагалі втратити бажання застібати куртку самостійно.

Тепер, коли діти вміють без сторонньої допомоги ходити, забиратися будь-куди наверх або спускатися вниз, батькам і вихователям слід вжити певних заходів безпеки. Механізм пам'яті дитини фіксує за допомогою наслідування моделі майбутньої дії дитини, закладаючи відповідні «еталони». Дитина вдивляється в «дзеркало вчинків» своїх батьків, додаючи власні імпровізації дій, вона рухається навпоматки, відшукуючи власні ходи своєї дії.

Отже, ретельніше поглянемо на своїх дітей через відповідні шкали (фізичного, психічного розвитку) її досягнень (але варто пам'ятати — запропоновані шкали оцінок не є догмою, вони лише орієнтири, а не тавро), допомагаючи їм на цьому складному, нелегкому, виснажливому шляху. Тому, оцінюючи розвиток дитини, ми мусимо їй допомагати, підтримуючи в ній стан насолоди, а саме — насолоди гри, пізнання, відкриття своїх можливостей у самостійному розв'язанні життєвих завдань.

Основним методом дослідження стану розвитку дитини є звичайне спостереження педагогів та батьків за дитиною.

розділ

1

«М'ЯЗОВИЙ КАРКАС» ПСИХІКИ

ФІЗИЧНИЙ СТАН ДИТИНИ

Початок життя дитини та перші три роки її розвитку розгортають складну програму біологічного та психологічного буття. Спадкова, набута та соціальна інформація, яку отримує дитина, спрямовує шлях, а іноді й визначає темпи, якість розвитку на фізичному та психічному полі її діяльності.

Спостереження за комфорtnим чи дискомфорtnим життям дитини розпочніть з її *фізичного розвитку*. Огляніть дитину зовні. Зверніть увагу на будову черепа, симетрію обличчя, співвіднeseіть чоло (чи займає чоло більше або менше однієї третини обличчя) з обличчям. Запишіть ваші відчуття, що виникають в процесі уважного розгляду обличчя.

Чи рухома шия дитини? Чи дae змогу вона повернати голову з боку в бік, підводити та опускати її, нахиляти направо та наліво? Чи однаковий нахил та поворот голови в той чи інший бік?

Коли оглядаєте руки та ноги малюка, зверніть увагу на їх пропорційність і рухомість у суглобах. Велике значення для оцінки стану дитини має довільна рухомість пальців рук. Щоб її визначити, пограйте з малюком у гру «Порухай пальчиком».

Оглядаючи тіло власної дитини, зверніть увагу на стан шкіри. Вона чиста чи з виразками? Опишіть її колір. Чи має вона пігментні або родимі плями? Якщо є — опишіть.

Який характер (рівномірний або ні) має волосяний покрив тіла? Яка довжина волосся на всьому тілі та його окремих ділянках? Як росте волосся на голові?

Слід відзначити присутність та характер підшкірних жирових відкладень. Як відбувається їх розвиток на щоках та сідницях? Чи є вони на інших частинах тіла? Якщо вони є, описіть їх.

Багато інформації про стан здоров'я дитини «записано» на слизових оболонках очей, носа і рота. Тому намагайтесь охарактеризувати їх. Чи є в цих оболонках або на них припухлості або інородні утворення?

У домашніх умовах важко зібрати детальну інформацію про стан внутрішніх органів малюка. Тому проведіть таке спостереження:

- визначіть частоту дихальних рухів у дитини під час сну та в період, коли вона не спить (кількість вдихів та видихів за хвилину);
- підрахуйте пульс у малюка, коли він сидить (спокійний стан) і після фізичного навантаження (наприклад, після 10—15 присідань або бігу протягом кількох хвилин або підстрибувань);
- зверніть увагу на частоту виділення калу і сечі (раз на добу, через рівні проміжки часу або ні) та їх характеристику (кількість, колір, запах, чи супроводжуються бальовими відчуттями).

Рухова активність дитини вже на другому році життя достатньо розвинена для того, щоб її ретельно аналізувати.

Насамперед зверніть увагу на здатність малюка чергувати скорочення м'язів з їх розслабленням. Це виражається, наприклад, у тому, що дитина у положенні стоячи може присісти на півколі і потім підвіситься (повернувшись у вихідне положення). Чергування скорочення та розслаблення супроводжує також піднесення руки з іграшкою до себе («мене») та відведенням руки від себе («тебе»).

Часто-густо у малюків можуть спостерігатися мимовільні рухи: посмикування рук, ніг, голови або окремих ділянок тулуба. Дитина може здійснювати без мети маятниківі похитування, заламування пальців рук або тертя долонею тощо. Відзначте їх наявність, характер, повторюваність, періоди виникнення: о котрій годині або після яких подій.

Координація рухів у дитини на другому році життя ще остаточно не сформувалася. Тому не варто надавати значення деякій неточності та не-зграбності її рухів. Відзначте тільки присутність тремтіння пальців руки під час наближення їх до іграшки. Спробуйте визначити провідну руку: провідною рукою малюк користується частіше, нею починає рухову діяльність. Якими є узгоджені рухи обох рук? Малюк тримає іграшку в одній руці чи у двох? Чи перекладає він іграшку з однієї руки до другої або ні?

Ця стисла програма загального зовнішнього огляду вашої дитини, яку ви виконали, допоможе спеціалістам зробити грамотний висновок про стан організму вашого малюка. Крім зовнішніх показників тіла, є важливою оцінка його активності, стомлюваності та ознак нездоров'я.

Гарним показником нормальної розбудови психофізіологічних здібностей дитини є її стан здоров'я, визначений педагогами та батьками за допомогою спостережень. На думку канд. пед. наук О. Л. Богініч, «здорова дитина завжди життєрадісна, активна, комунікативна, витривала і міцна, має високий рівень фізичного та розумового розвитку, виявляє стійкість до негативних чинників. Стан здоров'я дитини можна охарактеризувати такими показниками: фізичним станом організму, ознаками апетиту та сну, нервово-емоційним станом, комунікативністю, характером перебігу рухової, ігрової, пізнавальної активності».

Все наведене викладено в запропонованій таблиці О.Л.Богініч (табл. 1).

Таблиця 1

Приближний перелік показників відповідно до характеристики різних станів здоров'я

| Ознаки здоров'я | Ознаки неповного здоров'я | Ознаки нездоров'я |
|--|--|---|
| <ul style="list-style-type: none"> • дитина бадьора, виявляє інтерес до різних видів діяльності; • активна, рухлива, витривала, вправна; • легко контактує з іншими; • усміхається, сміється; • швидко засинає, сон глибокий і міцний; • апетит хороший стійкий, добре пережовує тверду їжу, багато улюблених страв; • вміє самостійно займатися певним видом діяльності; • стійка до негативних факторів зовнішнього середовища | <ul style="list-style-type: none"> Психоемоційне напруження: • швидка втомлюваність, підвищена тривожність, плаксивість, прояви агресивності, конфліктності, розсіяність і неуважність; • утруднення засинання, неспокійний сон; • часткове зниження апетиту; повільно їсть, не пережовує їжі, зменшення або надмірність маси тіла; • часте нетримання сечі. <p>Рухова розторможеність, безцільна рухова діяльність, утруднена пізнавальна діяльність</p> | <ul style="list-style-type: none"> • явні ознаки хвороби (висока температура, почервоніння горла, блювання тощо); • явне зниження апетиту або повне відмовлення, не вміє жувати їжі; • зменшення маси тіла; тривале сильне збудження або апатія, плач, вередування; • бессоння; • моторна, пізнавальна пасивність; • неконтактність; • повна емоційна залежність від дорослих; • значно знижені показники фізичного і розумового розвитку |

Врахування цих психофізіологічних особливостей здоров'я дає змогу чітко окреслити межі взаємодії дорослого з дитиною. Визначення цих меж допоможе зберегти здоров'я дитини, не допустити його явного погіршення та створити оптимальні умови для кращого розвитку тих задатків, які закладені. Отже, головне — не нашкодити дитині! Тому дослухаємося до стану дитячого здоров'я. Це допоможе гармонізувати розвиток душі та тіла дитини, а також краще розкрити дитячі здібності.

Нормальний розвиток тіла, його вага та довжина важливі для нормального розвитку нервової системи дитини. Тому важливо знати біологічний вік та його співвідношення з паспортним. Біологічний вік вважається відповідним паспортному, якщо довжина тіла дитини не нижча за середню (порівняння відбувається зі стандартами фізичного розвитку), а річне зростання довжини тіла не менше ніж 4 см (табл. 2).

Таблиця 2
Показники зросту та маси тіла у дітей раннього віку

| Вік | Дівчатка | | | Хлопчики | | | | |
|---------------|----------------|--------------------------|-------|----------------|--------------------------|-------|------------|--|
| | маса тіла (кг) | довжина тіла (зріст, см) | м | маса тіла (кг) | довжина тіла (зріст, см) | м | | |
| | | | δ* | м | δ | м | | |
| 12 міс. | 10,045 | 1,165 | 74,78 | 2,54 | 10,665 | 1,215 | 75,78 2,79 | |
| 1 рік 3 міс. | 10,520 | 1,275 | 76,97 | 3,00 | 11,405 | 1,300 | 79,45 3,56 | |
| 1 рік 6 міс. | 11,400 | 1,120 | 80,80 | 2,98 | 11,805 | 1,185 | 81,73 3,34 | |
| 1 рік 9 міс. | 12,270 | 1,375 | 83,75 | 3,57 | 12,670 | 1,410 | 84,51 2,85 | |
| 2 роки | 12,635 | 1,765 | 86,13 | 3,87 | 13,040 | 1,235 | 88,27 3,70 | |
| 2 роки 6 міс. | 13,930 | 1,605 | 91,20 | 4,28 | 13,960 | 1,275 | 81,85 3,78 | |
| 3 роки | 14,850 | 1,535 | 95,27 | 3,78 | 14,955 | 1,685 | 95,72 3,68 | |

*Сігмою (δ) позначено допустимі коливання маси і довжини тіла дитини

Вважається, що біологічний вік відстає від паспортного, якщо два з переділчених показників менші від зазначених величин.

Вік від року до трьох багато хто називає «ходячим дитинством» через невпевнені перші кроки малят і тому, що це перші кроки до дорослішання. Взагалі «ходяче дитинство» у багатьох аспектах є перехідним

періодом. Якщо дитинство характеризується швидким ростом тіла, то в період «ходячого дитинства» малюк не тільки впевнено набирає у зрості, а й у вазі, значно вдосконалює багато своїх навичок і вмінь.

Ріст тіла трохи вповільнюється порівняно з дитинством, але все-таки залишається досить швидким, хоча в наступні роки темпи його знову дещо знижуються і є стабільними аж до підліткового віку.

Щоразу відвідуючи педіатра, батьки можуть відзначити, що діти в цьому віці міцнішають. Батьки теж бачать значний прогрес у вазі і зрості своїх малят. Зріст їх типовий для всіх «ходячих дітей»: до року він становить приблизно 75 см, до двох років — 85 см, а до трьох — 95 см. Вага їх теж помітно збільшується: з 3,2 кг при народженні до 9,5 кг до кінця першого року, 12,3 кг — у 2 роки й 14,6 кг — у 3 роки.

Вага дворічної дитини становить зазвичай одну п'яту частину ваги дорослої. До двох з половиною років діти важать у 4 рази більше, ніж при народженні. Далі вага стабілізується й збільшується повільніше. Так триває аж до підліткового віку, коли простежується різкий стрибок не тільки у зрості, а й у вазі.

До 2 років дівчатка набирають 53 % свого майбутнього «дорослого» зросту, хлопчики — 50 %. Але після 2 років хлопчики виявляються трохи вищими й важчими від дівчаток, а тоді, коли вони стають дорослими, зріст і вага їх істотно перевищують ці характеристики у дівчаток.

Одні «ходячі діти» — великі й важкі, інші — маленькі й легенькі. Швидкість загального розвитку теж у всіх різна. Генотип впливає на зрості, вагу і загальний розвиток дітей більше, ніж чинники зовнішнього середовища. Найчастіше діти, стаючи дорослими, досягають зросту своїх батьків. Це співвідношення типове як для матерів і доньок, так і батьків і синів. Загальне правило тут таке: у батьків, які мають невисокий зріст, — невисокі діти, у високих — високі. Чинники середовища більше впливають на вагу дітей, ніж на їх зрості. Які це чинники? Фізичні вправи, хвороби, емоційний стан, харчування (кількість і якість їжі) тощо.

Попри надмірну активність дітей раннього віку, на їх ризиковані витівки, більшість дорослих вважає їх чудовими дітьми, маючи на увазі їх ангельську зовнішність. Що робить їх такими привабливими для дорослих? Дослідження психологів свідчать, що це насамперед маленьке, звужене донизу підборіддя в сполученні з великим чолом, що пристосоване до зростаючого мозку дитини. У 2 роки живіт і грудна клітина за своїми розмірами майже рівні одному, але до 2,5 року груди стають більшими. Живіт, однак, усе ще випнутий і спина помітно

прогнута, оскільки всі внутрішні органи дитини мають вміститися в короткому тулубі.

У цьому віці у дітей непропорційно більші руки і короткі ноги. Через велику голову й довгі руки центр ваги зміщений до верхньої частини тулуба (звідси часті падіння та удари, які припадають на голову, тому важливо, щоб дитина уникала небезпечних місць, але це не має перетворитись в її ізоляцію від руху). Але до 2,5—3 років ноги доганяють у розвитку руки, а пропорції тіла стають схожими на пропорції тіла дорослої людини.

Вага мозку до кінця 2-го року досягає $\frac{4}{5}$ ваги мозку дорослої людини, і в 3 роки він є найбільш розвиненою частиною дитячого організму.

Триває отвердіння кісток, яке почалося ще в дитинстві. За формую череп стає схожим на череп дорослого. Змінюється хребет, і якщо колись його форма різко відрізнялась від форми хребта у дорослого, то тепер він більше нагадує не «С», а «S». Зростаються маленькі кістки, утворюючи великі, а із хряща розвиваються нові кістки. Це особливо характерно для зап'ясток і щиколоток. Але загалом у дитини хрящів залишається більше, ніж кісток. Тому до кінця 2-го року останні, ще м'які й дуже чутливі до хвороб, важко реагують на недоліки харчування, схильні до деформацій. Суглоби більш гнучкі, ніж у дорослих, зв'язки менш міцні, м'язи щільно з'єднані з кістками та хрящами.

Визначити, чи нормально розвивається дитина, фахівці можуть, обстеживши кількість, товщину й форму дрібних кісток руки та вимірювши окружність голови. Розвиток кісток часто використовується як загальний показник розвитку інших систем організму.

До 2,5 року в більшості дітей виростають всі «дитячі», або молочні зуби (в цей період їх виростає 20, щоправда, це може і відбутись на початку третього року життя). Багато дітей стикаються із серйозною проблемою: у них швидко руйнуються тверді тканини зуба (каріес). Цим захворюванням страждає близько 5 % дітей першого року життя, 10 % дітей другого року життя і 40 % дітей третього року життя. Ось чому батькам варто привчити дитину до регулярного чищення зубів.

У решти дітей виникають проблеми з ростом щелеп. Неправильне сходження («прикус») верхньої й нижньої щелеп призводить до порушення пропорцій обличчя, утрудняє нормальнє пережовування їжі. Тому батькам, як мінімум, потрібно, двічі на рік навідуватися до стоматолога.

Розвиток м'язових тканин (порівняно з іншими тканинами) на другому році життя уповільнюється, і аж до підліткового віку швидкість його не збільшується.

Зростання жирової тканини, інтенсивне у перші 9 місяців, до 2,5 року різко зменшує темп, а потім спостерігається повільний спад, що триває приблизно до 5,5 року. Втрата жирової тканини приводить до того, що дитина стає граціознішою, стрункішою, поступово перетворюючись за загальними фізичними характеристиками у дошкільника.

Розвиток здібностей дитини повинен мати міцні підмурки у вигляді здоров'я її тіла. Соматичне здоров'я в цьому віці має багато чинників, які його обумовлюють. Належне місце посідає серед них, на перший погляд, всім знайомий — звичайнісінський сон. Сучасні дослідження свідчать, що за рік сучасна людина недосипає 500 годин. Протягом минулого століття тривалість сну в жителів великих індустріальних міст зменшилась на 20 %. Але, якщо ви хочете бути в формі, не економте на сні.

Найбільше страждають від недосипання підлітки. Ім, як і дітям, треба спати не менше 8,5 годин. Бажано провітрювати кімнату перед сном, дотримуватись тиші (не вмикати голосно радіо, телевізор, магнітофон та розмовляти не підвіщуючи голосу).

Хронічне недосипання в середньому і похилому віці може стати причиною інсульту. Сон зміцнює імунну систему людини, особливо це важливо для здоров'я дитини, її витривалості та гармонійної роботи нервової системи. Повноцінно треба спати у період зимових епідемій грипу.

Сон зберігає молодість. Під час сну організм виділяє особливі гормони, які приводять у дію механізми відновлення. Спіть не менше 8 годин на добу, з них як мінімум — 2 години мають бути до півночі. Це загальні рекомендації до сну людини. Дитячий організм має свої особливості сну.

Безумовно, організм кожної дитини є індивідуальним і неповторним, тому й потреба у сні залежить як від психоемоційних особливостей дитини, так і від умов її розвитку та виховання. Сон для нормального психічного розвитку дитини відіграє важливу роль. Він є своєрідним періодом в житті малюка, під час якого відбувається інтенсивний розвиток його організму. «Активність» дитини в перший рік життя тісно пов'язана саме з її сном.

Але все ж таки деякі рекомендації батькам щодо режиму сну дітей не будуть зважими. Варто пам'ятати, що найважливішим критерієм у визначеній тривалості сну для дитини є її самопочуття.

Таблиця 3

Режим сну дітей

| Вік дитини | Нічний сон | Денний сон | Загальний час сну |
|------------|--------------|-----------------|-------------------|
| 1 місяць | 8 год 30 хв | 7 год (3 рази)* | 15 год 30 хв |
| 3 місяці | 10 год | 5 год (3) | 15 год |
| 6 місяців | 11 год | 3 год 15 хв (2) | 14 год 15 хв |
| 9 місяців | 11 год | 3 год (2) | 14 год |
| 12 місяців | 11 год 15 хв | 2 год 30 хв (2) | 13 год 45 хв |
| 18 місяців | 11 год 15 хв | 2 год 15 хв (1) | 13 год 15 хв |
| 2 роки | 11 год | 1 год 30 хв (1) | 12 год |
| 3 роки | 10 год 30 хв | 1 год 30 хв (1) | 12 год |

* У дужках — частота сну

Отже, зрозуміло, добрий сон — це міцне підґрунтя для нормального розвитку здібностей дитини. Тому екологія сну мусить стати для батьків важливим компонентом їх виховної діяльності. Дитина, яка добре спить, найкраще готова до адекватного сприйняття оточення, а саме контакту з дорослими.

Для доброї роботи тіла дитини потрібна достатня кількість енергії. Одним з важливих її джерел є їжа. Але останнім часом вона є не тільки необхідним джерелом енергії, а й досить потужним джерелом зайвих калорій, які негативно впливають на роботу всіх органів тіла.

У розвинених країнах проблема повноти стає ще гострішою. У США вже понад 40 % дітей страждають від зайвої ваги. Навіть у Китаї понад 35 мільйонів дітей мають аналогічні проблеми, на жаль, і Україна «не пасе задніх». Діти з надмірною вагою мають проблеми з руховою активністю, що негативно може позначитись на їх психічному розвитку, уповільнюючи та обмежуючи деякі їх здібності, що дає привід відчувати себе певною мірою ущемленим особливо в подальшому житті (постійний пресинг з боку однолітків: дражнили, образи, застосування фізичної сили). Тому означена проблема заслуговує на особливу увагу громадськості, позаяк це не тільки проблема фізичного, тілесного плану, але, на жаль, і психологічного, який негативно може позначитись на соціалізації дитини.

Через неправильне харчування повнота більше поширенна серед родин з невеликим достатком, але останнім часом ті самі проблеми є і у родин з високими достатками. Вона трапляється і у дітей, котрих вигодовують штучно. Нерідко буває так, що мати, яка занадто опікує

Фізичний стан дитини

дитину, постійно турбується про її здоров'я, намагається щоразу годувати, щойно вона заплаче. У інших матерів надмірна турбота про харчування дітей заміняє любов, яку вони не здатні дати їм.

Повнота з'являється в результаті того, що при перегодовуванні кількість жирових клітин збільшується швидше, ніж при нормальному харчуванні. А у деяких дітей жирові клітини досягають таких самих розмірів, як і у дорослих. Це можна спостерігати навіть у дворічних малюків. Позбутися надлишкової ваги вкрай складно, тому найчастіше повні діти стають гладкими в дорослом віці.

Повні діти їдять швидше, ніж їх однолітки з нормальнюю вагою. Ця різниця стає помітною вже у тому віці, коли діти починають їсти самостійно. У окремих дітей зайва вага виявляється від моменту народження. Це буває, як правило, у тих дітей, чиї матері важать понад норму. Як показало дослідження, немовлята із зайвою вагою охочіше та енергійніше ссуть солодку водичку, ніж діти з нормальнюю вагою.

З метою профілактики ожиріння у жодному разі не перегодуйте дитину, особливо до року. Постійно сильне розтягування шлунка величими обсягами їжі призводить до утворення і закріплення так званого рефлексу підвищеного апетиту, який часто-густо спричиняє ожиріння. Суворо дотримуйтесь ритму прийому їжі, витримки частоти годувань і обсягу порцій, розподілу калорійності їжі протягом доби відповідно до вікових нормативів.

Важливою є проблема йододефіциту, яка за останніми дослідженнями в Україні характерна практично для всіх її регіонів. Це може суттєво загрожувати майбутнім розумовим здібностям наших дітей. За оцінками Всесвітньої організації здоров'я, результатом йододефіциту може бути погіршення розумового розвитку в Україні на 15 пунктів. Отже, додавайте до їжі виключно йодовану сіль, яка є основним джерелом подолання йододефіциту у людини.

Таблиця 4

| Вік (ро-ків) | Частота годувань (разів) | Обсяг добового раціону (мл) | Розподіл калорійності їжі (%) | |
|--------------|--------------------------|-----------------------------|-------------------------------|-------------------------|
| | | | п'ятиразове харчування | Чотириразове харчування |
| 1—1,5 | 5 | 1000—1100 | Сніданок — 20 | 25 |
| 1,5—3 | 4 | 1200—1300 | Другий сніданок — 10—15 | — |
| 3—5 | 4 | 1400—1500 | Обід — 30—35 | 35—40 |
| 5—7 | 4 | 1600—1800 | Підвечір — 10—15 | 10—15 |
| | | | Вечеря — 20 | 25 |

Важливо привчати дитину їсти повільно, ретельно пережовуючи їжу, для покращення її перетравлення у шлунку та досягнення стану синості (нейропсихологічні дослідження вказують на те, що мозковий центр «насичення» спрацьовує із запізненням приблизно на 15—25 хвилин, тому швидкий процес вживання їжі спонукає до перенасичення організму зайвою їжею, яка буде перетворюватись у додаткові жири, що відкладаються під шкірою) організму.

Не варто давати дитині підсилене харчування у вечірні години (після 18—19 год), позаяк процеси спалювання жиру в організмі відбуваються протягом 10—12 год на день, а у вечірні години переважає процес відкладення жиру.

З дитячою повнотою можна впоратися, якщо дотримуватися таких правил:

1. Уникайте перегодовування дітей у віці немовляти та в «ходячому дитинстві».
2. Харчування дитини в перший рік життя має бути добре збалансоване.
3. Скоротіть їжирну їжу в раціоні дитини.
4. Заохочуйте дітей ретельно пережовувати їжу, їсти повільно і маленькими порціями.
5. Дітям, які мають зайву вагу, не дозволяйте їсти між прийомами їжі.
6. Відводьте доволі часу для їжі, щоб дитина не накидалася на неї.
7. Ніколи не вважайте повному ознакою здоров'я дитини. Не думайте, що повні діти щасливіші та здоровіші від інших!
8. Не використовуйте їжу як заохочення або покарання.
9. Якщо можна, частіше здійснюйте піші, велосипедні та інші прогулочки всією родиною.

Можна сміливо стверджувати, що рухова активність в цей період відіграє вирішальне значення в житті дитини. Ось чому так важливо знати, на що варто звернути увагу в становленні психомоторної сфери дитини.

ДІЙОВА РОЗБУДОВА СВОЇХ ЗДІБНОСТЕЙ

Завершуючи перший важливий етап активного пристосування, дитина переходить до етапу дійової розбудови «основ» своїх здібностей до 3 років, а інтенсивніше цей процес простежується від 3 до 6 років.

Кількість здібностей у дитини в цей період суттєво збільшується завдяки вдосконаленню психічних якостей та фізичного розвитку тіла. На наш погляд, є певний сенс з усієї кількості й різноманітності здібностей дитини зосередити вашу увагу на тих, які є наріжними у формуванні творчих механізмів діяльності людини.

Серед них ми виділяємо: психомоторні, мовні, мислительні, почуттєві, уявні. Психомоторні здібності в розвитку та становленні механізму творчості відіграють провідну, а можливо навіть і визначальну роль. «Спритна дитина — розумна дитина», — стверджував Л.С.Виготський, бо саме рух спонукає до розвитку мислительних, почуттєвих та уявних здібностей дитини. Варто нам пам'ятати про те, що близько 80 % кори головного мозку обслуговує саме дію наших рук та ніг. Це вказує на прямий взаємозв'язок між ними та показує ступінь взаємопливу.

Діти досить непосидючі істоти, які активно рухаються, на погляд батьків та вихователів іноді навіть забагато. Буденна свідомість та так званий здоровий глузд спонукають батьків до певного обмеження рухової активності дитини. З погляду загальної думки: гарна, зразкова дитина та, яка не бігає, не стрибає, швидко не змінює свою діяльність, досить довго зосереджено займається чимось одним. Таких дітей найчастіше ставлять у приклад, роблячи з останніх взірець до наслідування.

Між тим, така думка не відповідає потребам психічного та фізичного розвитку вашої дитини і навіть іноді є хибною. Блага сучасного побуту спонукають нас до більш статичного способу життя: посидіти, полежати, нерухомо постояти. Отже, у дорослих виробляється відповідний статичний стереотип життя, який переноситься і на дитину. Тому більшість рухових ініціатив піддається ревізії з боку батьків.

Наші діти рухаються активно не тому, що хочуть порушувати «загально прийняті правила добропорядних слухняних дітей», а тому, що це є нормальню фізіологічною потребою їх організму, який активно зростає. Рух — це запорука доброго розвитку і становлення фізичного та психічного здоров'я нашої дитини. «Двигунчик», що примушує дитину бути рухомою, розташований у найбільшому органі людини — її м'язах. Акумулятором енергії є енергопотенціал дитини — сила, яка допомагає руху і залежить від її та самого руху, що її підтримує.

«Мудрість тіла» дитини полягає у виборі навантаження на ті чи інші м'язи. Отже, це своєрідне саморегулювання. Ми, як батьки, що не розуміємо цього, намагаємось втрутатись в цей процес, порушуючи гармонію між спокоєм та активною дією м'язів малюка. З перших місяців життя бавтесь з дитиною, коли міняєте пелюшки, розповиваючи — надавайте можливість інтенсивно рухатись ніжкам та ручкам. Під час сну в цей період намагайтесь, щоб дитина не лежала на одному бочку, міняйте її положення так, як самостійно вона цього зробити не може. Це допоможе запобігти застійним явищам в м'язах малюка, а отже, можна уникнути їх перенавантаження.

Нагадаємо, у перші чотири тижні після народження рухи дитини характеризуються імпульсивністю і некоординованістю. За два, а особливо за три тижні дитина вже починає намагатись підводити голівку на дуже коротку мить — 2—3 секунди. У вісім тижнів дитина може тримати голівку, якщо її взяти на руки. Зрозуміло, втому у неї настає швидко, але все ж цей процес є тривалишим, тому тримання голови свідчить, що розвиток рухів відбувається своїм закономірним шляхом. Відомо, що рухова активність розвивається з верхньої частини тіла вниз, бо передусім закріплюється рух голови. Це свідчить про те, що кора півкуль головного мозку поступово набуває своєї нормальної функції. Дванадцять тижнів (3 місяці) характеризуються тим, що дитина може тривалий час тримати голову і випиратися ніжками. Вміння тримати голівку допомагає дитині краще розглядати предмети і людей. Дитина легко може підводитись і тримати голівку у положенні на животі. Опора ніг вказує на те, що у дитини відбувається інтенсивна підготовка до випрямлення, до тримання тіла в прямому положенні, до перших самостійних кроків. Шістнадцять тижнів життя (4 місяці) знаменуються тим, що у дитини узгоджується координація між рухами голови і функцією слухового аналізатора, інакше кажучи, дитина повертає голову на звук (торохтіння іграшки, людський голос). У неї

з'являється властивість орієнтуватись у просторі, відповідно допомагає краще концентрувати увагу на людях чи об'єктах. П'ятий місяць — це прорив у першому руховому досягненні людини, за допомогою якого вона може самостійно змінити положення свого тіла у просторі — перевертється зі спини на живіт. Це, власне, перший крок дитини до незалежності своїх рухів від дорослих. З шостого місяця малюк намагається повзати. Повзання — досить складний рух, який допомагає координувати рухи ніг і рук, установлювати їх взаємодію. Це період бурхливого розвитку пізнавальної активності дитини. Важливо, щоб манеж, в якому бавиться дитина, був великим. Намагайтесь ставити малюка на підлогу, яку заслано м'якою ковдрою та обмежено від гострих кутів. З вашого боку потрібен лагідний контроль (втрутатися потрібно тільки тоді, коли є явна небезпека життю дитини). Але не дозволяйте повзати дитині в ліжку, в якому вона спить, це може викликати проблеми із засинанням. Починаючи з кінця сьомого місяця, малюк починає сидіти. Не намагайтесь підкладати подушки, які б підтримували дитину, спонукаючи її до раннього сидіння. Щойно м'язи спинки зміцнюють, малюк сам, без вашої допомоги, буде сидіти. Досягається це тим, що дитина змінює положення тіла: лягає і підводиться. Передчасне «провокування» сидіння може мати негативні наслідки для дитини, порушити її ще незміцнілій хребет. За нормального розвитку скелет дитини у вісім місяців стає досить міцним. М'язова система вже зміцніла, розвиток кори мозку вже дозволяє її забезпечувати елементарний контроль за руховою діяльністю, тому дитина починає підводитися тримаючись за опору. З дев'ятого місяця будьте готові до того, щоб побачити малюка, який вже стоїть. У наступні місяці діти рухаються дедалі активніше, вправніше починають працювати руки. Дитина може рухатись боком, тримаючись за нерухому опору. Шановні дорослі! Пам'ятайте про те, що коли дитина ще не стає на ніжки, не намагайтесь форсувати цей процес. Це небезечно тим, що у малюка можуть викривитися ніжки (кісточки у дитини ще м'які, гнучкі і не здатні утримувати збільшеного навантаження). На десятому місяці малюк починає ходити тримаючись за руку, на одинадцятому йде за рухомою опорою, а вже у рік стоїть без опори. У п'ятнадцять місяців малюк активно оволодіває ходою, ходить самостійно, але часто падає.

У півтора року дитина вже активніше освоює простір власним тілом, ходить стабільно, падає зрідка. Особливо важливо подолати простір у період до п'яти років, позаяк пряма залежність між активністю руху та розумовим розвитком дитини (спритна дитина — розумна дитина).

Один рік і дев'ять місяців характеризується в психомоторному розвитку спробою дитини бігти. Це одна з певних ознак, що автоматизація ходіння настала. Хоч які невпевнені ці перші спроби бігти, вони є свідченням того, що початкову трудність оволодіння технікою ходіння подолано.

У два роки дитина сходить і спускається східцями, тримаючись за поручні. У два з половиною роки дитина бігає значно краще. Це досягнення показує на значно більшу зрілість рухового аналізатора. Але для його здійснення вагоме значення мають вправи і можливість дитини рухатися на якомога більшому просторі.

Кожна мама, збираючись з дитиною на прогулянку, намагається одягнути на неї найкращий одяг, дуже часто забиваючи про його функціональне значення. Малюк щойно став на коліна, сів на забруднену лавку або намагається з'їхати з гірки, одразу лунають команди заборони, обмежень. Єдине, що дозволяється, так це стояти та повільно ходити, зберігаючи одяг, тоді як обмеження в русі руйнує організм дитини, тим самим впливаючи на її здібності в майбутньому. Недарма давні греки стверджували: «Рух є запорукою здоров'я та довголіття».

Пам'ятайте, що караючи дитину забороною виходити з вами на двір та безпідставне обмеження її в русі, можуть мати негативні наслідки для її психіки. Якщо за вашими спостереженнями дитина малорухома, квола, проконсультуйтесь у лікаря, за потреби — у психолога.

У дітей віком від 3 років помітно збільшується сила, швидкість рухів, покращується їх координація — найважливіші компоненти будь-якого виду рухової активності. Дитина сходить і спускається східцями не тримаючись. Діти в цьому віці успішно освоюють біг, стрибки, вміють підтримувати рівновагу, піdnімаючись будь-куди без підказки та підстраховки.

Але такі складні види активності, як плавання, катання на лижах, ковзанах, метання м'ячика тощо, розвиваються у дітей не спонтанно, а завдяки навчанню. Всі названі якісні зміни здібностей психомоторики належать до грубої моторики. Але у дітей розвивається і сфера тонкої моторики. Вони вміють малювати олівцями, їсти самостійно, розстібати гудзики, кнопки та застібки-замійки, взуваючися. Таблиця 5 пропонує ознайомитись з основними показниками раннього розвитку психомоторики у схемі *тіла* (Людмила Роговик. Психомоторика дитини. — К.: ГЛАВНИК, 2005. — 112 с.):

Таблиця 5

Основні показники раннього онтогенезу психомоторики в схемі тіла

| Положення тіла | Складові онтогенезу | | | Психомоторні новоутворення |
|----------------|---|---|---|--|
| | біологічна | психічна | соціальна | |
| Лежання | 1. Розвиток центральних та периферійних відділів нервової системи, що забезпечують систему рухів комплексу пожавлення: • аналізатори; • рухи кінцівок та голови. 2. Міжаналізаторний синтез | 1. Розвиток відчуттів у системі комплексу пожавлення: • система емоцій; • система довільних дій; • асоціації з предметом. 2. Розвиток артикуляційного апарату «домовнє спілкування» | Нагромадження сенсорного досвіду під час взаємодії з дорослими, емоційно-осо-бистісне спілкування; «ротова» увага, сенсомоторні реакції | Сенсомоторна поведінка: • зорово-моторна координація рухів рук і ніг у просторі; • зорова та слухова увага; • повороти очей та голови |
| Повзання | 1. Координація м'язів антагоністів (розташованих у різних частинах тіла), хапальні рухи. 2. Орієнтування в просторі: • поза «на каражках»; • поза «місток». 3. Розвиток рефлексів випрямлення рук | 1. Орієнтовні реакції: цілеспрямовані рухи, формування уявлень про форму, розмір і властивості предметів. 2. Поява лепету. 3. Поява емоційної пам'яті | Спілкування з використанням мовленевих сигналів, розвиток інтонаційного аспекту мовлення | Пізнавальна діяльність довільні рухи, довільна міміка |

Закінчення табл. 5

| | | | | |
|---------|---|---|--|--|
| Сидіння | 1. Прояв рефлексів випрямлення та рівноваги. 2. Прояв переваги в діях правої руки — білатеральне (дво-бічна симетрична побудова організму у хребетних тварин і людини. Звідси — права і ліва рука, праве і ліве око, вухо, ліва і права півкулі головного мозку), регулювання діяльності півкуль головного мозку | Розвиток довільних рухів, активності перцептивних дій | Диференціація дорослих у спілкуванні, прояв різноманітних емоційних реакцій (міміка, жести, інтонація) | Довільні рухи, координовані рухи лівої і правої руки, предметні дії |
| Стояння | 1. Розвиток м'язів ніг і тулуба, збільшення свободи рухів тіла: вгору — вниз, вліво — вправо переступанням. 2. Інтеріоризація (процес перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами на внутрішні, ідеальні) ознак, предметів, розуміння | 1. Розвиток розуміння через 2-гу сигнальну систему (слово). 2. Реакція стеження за предметами. 3. Диференціація емоцій: зникнення комплексу пожвавлення | 1. Розуміння дій дорослих, словесні реакції на мову. 2. Прагнення результата в спілкуванні | 1. Поява наслідування дій дорослих. 2. Уdosконалення довільних рухів з предметами. 3. Диференціація емоцій |
| Ходіння | 1. Розширення уявлення про функціональні можливості рухів тіла: вперед — назад, повороти, зупинки | 1. Розвиток предметно-маніпуляційних дій. 2. Актуальність у просторовій координації. 3. Поява рухової пам'яті: утворення рухових образів | 1. Уdosконалення розуміння мови дорослих. 2. Прагнення до опосередкованого спілкування з оточенням через дорослих | 1. Збільшення свободи рухів рук, предметно-маніпуляційна діяльність. 2. Символізація у діях з предметами |

Крім психомоторики тіла, у цей час у дітей удосконалюються їх загальній специфічні рухові навички (тонка й груба моторика). Діти краще керують тілом, причому навички керування руками й долонями розвиваються швидше, ніж процес «зоволодіння» ногами і особливо стопами. Хоча головним досягненням цього періоду є хода, але водночас формується й навичка переважного використання правої або лівої руки, удосконалюється загальна координація рухів, ускладнюються багато рухових умінь. Про це — у таблицях досягнень у розвитку психомоторики дитини, наведених далі. Ale знову повторюємо, шановні дорослі, ці матеріали є всього-на-всього певними орієнтирами, які допоможуть вам побачити можливі негаразди та вчасно звернутися за потреби до фахівців. Закликаємо — не намагайтесь робити далекоглядних висновків, ретельніше спостерігайте і у разі потреби консультуйтесь з лікарями, психологами та іншими фахівцями!

Таблиця 6

Уdosконалення рухових навичок в «ходячому дитинстві»

| Вік | «Тонка моторика» | «Груба моторика» |
|--|---|---|
| 12—13 місяців (1 рік — 1 р. 1 міс.) | Креслить на папері кольоровими крейдами. Вставляє предмет в отвір, наприклад, прищіпку для білизни у пляшку. Тримає ложку, підносить її до рота. Сам надягає шапку і взуття | Ходить самостійно. Заповзає нагору по східцях. Незgrabно кидає предмет. Бере й кидає великі іграшки |
| 15—18 місяців (1 р. 3 міс. — 1 р. 6 міс.) | Перегортає сторінки книги (по 2—3 разу) | Ходить боком і задом наперед. Піднімається та спускається східцями за допомогою дорослих. Кидає м'яч на 1—1,5 м |
| 18—21 місяць (1 р. 6 міс. — 1 р. 9 міс.) | Виводить карючки, розчерки | Сам піднімається й спускається східцями, тримаючись за поручні, наступаючи на сходи однією й тією самою ногою, потім приставляє другу |
| 21—24 місяці (1 р. 9 міс. — 2 р.) | Відчиняє двері, повертаючи ручку. Нанизує три і більше намистинки. Перегортає сторінки книги по одній за раз | Штовхає ногою великий м'яч. Легко нахиляється, щоб підняти предмет |
| 24—30 місяців (2 р. — 2 р. 6 міс.) | Тримає пальцями крейду або олівець: великий палець з одного боку, інші — з другого | Недовго стоїть і балансує на одній нозі без сторонньої допомоги. Стоїть навшпиньках. Чергує ноги, піднімаючись і спускаючись східцями. Їздить на маленькому триколісному велосипеді, крутячи педалі |

РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНИХ ТА СПЕЦІФІЧНИХ РУХОВИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ ТРЬОХ РОКІВ

Дитина добре бігає, але може випадково впасти. Вона здатна змінити швидкість, напрямок або характер руху, наприклад, перейти від бігу до ходи на сигнал вихователя. Уміє під час ходьби триматися прямої лінії, а також кидати м'яч і не втрачати при цьому рівноваги. Може стрибнути з місця, підвистися з положення лежачи, не розгойдуючись. Стрибає з нижньої сходинки (40 см), чергує ноги, піdnімаючись східцями. Піdnімається й спускається по мотузкових сходах. Без зайвих зусиль катається на велосипеді, повертаючи на ходу. Може водночас діяти руками й ногами (ляскати в долоні і притоптувати).

Одягається і взувається найчастіше самостійно. Розстібає блискавки, кнопки та гудзики без сторонньої допомоги, але застібає ще із зусиллям.

Їсть сама, але наливає неакуратно, тож частина рідини виявляється не в чащі, а на столі.

Уміє забивати цвяхи молотком.

З іграшковим посудом поводиться як із реальним, може налити в маленький глечик води або молока майже не проливаючи.

Уміє користуватися ножицями.

Може копіювати найпростіші малюнки — кола, прямі лінії, і такі, що перетинаються.

Людині, яку зображенено на малюнку без рук і ніг, може домалювати кінцівки.

Легко буде вежу з 10 кубиків.

Добре орієнтується у просторі. Може пройти до потрібного місця або у заданому напрямку, не зіштовхуючись з іншими дітьми.

Із заплющеними очима може торкнутися пальцем руки кінчика носа.

Акуратно бере середніх розмірів кубик великим і вказівним пальцями.

При потягуванні із зусиллям утримує рівновагу, особливо якщо стає навшпиньки.

Уміє змалювати квадрат, але вертикальні лінії зазвичай мають довшими, ніж горизонтальні.

Правильно, хоча й повільно, розв'язує головоломку з 8 частин.

Підбирає аналогічні або тотожні геометричні фігури. Малює людину із 6-ма частинами тіла (голова, тулуб, руки, ноги), хоча й примітивно.

Знає та вміє писати деякі літери.

Користуючись ножицями, намагається різати рівно.

Забиваючи цвях, молоток тримає біля його ударної частини.

Фіксує погляд на рухомому предметі. Легше на тому, що переміщується зліва направо або навпаки, складніше — на рух зверху вниз і знизу нагору. Уміє робити кінчиком язика кругові й вертикальні рухи.

Рухова активність дитини, її психомоторна сфера не можуть обйтись без активної участі нервової системи та керівництва головного мозку. Вони ще перебувають на шляху розгортання своїх потужностей. Від усвідомлення процесів, що відбуваються в нервовій системі та мозку, залежатиме, чи зможемо ми використати ті потенціали, які полегшать життя наших дітей. Найголовніше дотримуватися принципу природо-відповідності (як кажуть в'єтнамці: «Слід поспішати не поспішаючи») у розвитку психіки, але про це в наступному розділі.

розділ 2

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ МОЗКУ ДИТИНИ

ЕВОЛЮЦІЯ ПСИХІКИ

Безпосередньо після народження у дитини є лише безумовні рефлекси (автоматизми), але вже в перші тижні життя починають формуватися умовні рефлекси, наприклад харчовий. Утворення умовних рефлексів відбувається в такому порядку: вестибулярні, слухові, зорові, шкірні, м'язові.

Пізніше поступово проявляється здатність до диференціювання, що дає змогу дитині певною мірою виділяти з оточення окремих людей і реагувати на них. Наприкінці першого місяця встановлюються емоційні контакти.

Визначальними утвореннями умовних рефлексів є орієнтовні дослідницькі реакції дитини. Однак рефлекторна сфера дещо випереджає розвиток моторної активності, рухи дитини ще в основному некоординовані.

Надалі розвиток і удосконалення моторики — кінестезії — стають важливим моментом у психічній еволюції дитини, бо саме хапальні рухи визначають її перше ознайомлення з предметним світом. Досконалість моторики проявляється у повзанні, спробах ходити і стояти.

На другому році життя у дитини досить швидко розвиваються умовні рефлекси і диференціювання. На перший план виступає зорово-слухова реакція. У цей період вагоме значення має спілкування з дорослими, дитина засвоює ряд дій, наслідуючи їм (починає їсти ложкою, намагається одягнути сорочку тощо).

Важливим чинником еволюції психіки на цьому етапі є розвиток мовлення! Запас слів швидко збільшується, поряд із пасивним словником (розуміння) з'являються й елементи активного словника, «виголошена» мова. Наприкінці другого року окремі слова діти складають у реченні. Дії дитини в цей час мають загалом мимовільний характер, а її ігрову діяльність регулюють і організовують дорослі.

У цей період під впливом батьків формуються навички, звичайні форми поведінки дитини. Емоційні переживання в цей час є важливим компонентом життя дитини, її емоції поступово збагачуються, бо велике значення має позитивний емоційний контакт з тими, хто її оточує. Наприкінці другого року душевна діяльність дитини стає все повнішою, сприймання довкілля удосконалюється, розширяється обсяг безпосереднього запам'ятовування сприйнятого. З'являються зачатки мисливської діяльності.

На третьому році життя швидко розвивається мовлення, зміст ігор збагачується, стає різноманітнішим, з'являються тенденції до спільніх ігор, удосконалюються такі психічні процеси, як сприймання, пам'ять, з'являються зачатки наочно-образного мислення. Емоційне життя стає повнішим, диференційованішим і багатшим. Спілкування з оточенням тепер складніше і різноманітніше.

Візміть до уваги! Четвертий — шостий роки характеризуються удосконалюванням ігрової діяльності, в яку додаються елементи трудового порядку. Розвивається мислення, з'являється здатність до узагальнення і простих форм міркування. Швидко розвивається уява. Згодом з'являються навички навчальної роботи, довільної пам'яті. Коло інтересів розширяється.

Дитина може довільно управляти своєю діяльністю. Але емоційне життя ще превалює над інтелектуальним. У цілому за цей період дитина долає складний шлях розвитку (насамперед мислення і мовлення), поступового переходу від ігрової діяльності до практичної, стає більш самостійною, її стосунки з оточенням змінюються і розширяються, поступово формується певна особистість дитини.

Слід зазначити, що початок формування мовлення (2-й рік) і розвитку нервової системи збігається з інтенсивною міелінізацією внутрішньокіркових волокон і з посиленою диференціацією

нервових клітин. Головний мозок важить втрічі більше, ніж у новонародженого.

Надалі відбувається удосконалення психічної діяльності, поступовий і непомітний перехід психіки дитини в психіку дорослої людини. З погляду лікаря на цих етапах (ранній шкільний вік) слід більше уваги приділяти дітям з гостро вираженим домінуванням уяви, оскільки в них проявляється склонність до гіперболізації і відхід у своїх уявленнях від безпосередніх даних.

У віці від одного до трьох років відбувається активний *розвиток психіки дитини*, який впливає на подальший розвиток та становлення творчих здібностей людини. Тому у ранньому дитинстві варто регулярно проводити обстеження стану її психічних функцій. Батькам корисно знати, що це обстеження проводиться за певними правилами.

1. Доросла людина, яка проводить цю роботу, не має викликати у малюка неприємних емоцій. Це має бути «добра тъя», а не «недослений суп». Важливо враховувати, що захоплено-позитивна реакція дитини на дослідника, так як і негативна, є суттєвою перепоновою для оцінки стану психіки малюка. Тому найсприятливішою умовою буде та, за якої дитина довіряє дорослому, іде на контакт з ним, але водночас віддає перевагу не іншим заняттям, а спілкуванню.

2. Обстеження психіки слід проводити тоді, коли дитина фізично здорована та не відчуває фізичного дискомфорту. Почуття голоду, бажання спати або мокрі штанці можуть погіршити результати дослідження.

3. Не можна для проведення обстеження відривати дитину від цікавого, на її погляд, заняття. Реакція невдоволення загальмує прояв інтелекту. Батьки, лікар або вихователь мусять спочатку зосередити увагу дитини на своїх діях (зацікавити її), знайти з дитиною спільну мову і лише потім приступати до роботи.

4. Обстеження має відбуватися в ігровій, невимушений формі. Воно полягає в тому, що дорослий повинен пропонувати малюку виконувати те чи інше завдання. Від дитини не можна вимагати, а тим паче наказувати, виконувати завдання. Під час правильного проведення роботи малюк отримує від неї насолоду і всіма своїми доступними засобами висловлює позитивні емоції від процесу своєї діяльності. Заняття має подобатись дитині, позаяк результат дій, як правило, для неї не є важливим.

5. Варто насамперед визначити, чи є у цієї дитини виразні засоби для виконання завдань. Безглаздо, наприклад, малюку з порушенням моторики пропонувати побудувати будиночок із кубиків (оцінка рівня узагальнень в завданні «яким буває будиночок»), а дитині з серйозними порушеннями мовлення — розповісти про будинок (з тією самою метою у тому самому завданні).

6. Якщо у дитини підвищена психічна збудливість, більша частина завдань проводиться у формі стороннього спостереження за її самостійною поведінкою. При цьому дорослий тільки надає у розпорядження маленького діяча різноманітний ігровий матеріал. Дитина використовує всі предмети на свій розсуд. Інформація про психіку дитини міститься у виборі, який вона робила, форм діяльності та стійкості уваги до обраних предметів.

7. За підвищеної психічної виснажливості малюк швидко втомлюється і не може тривалий час зосереджувати свою увагу на одному й тому самому об'єкті. Тоді обмежують час обстеження або розбивають дослідження на велику кількість коротких сеансів. При цьому варто пам'ятати, що кожен сеанс має бути для дитини завершеним завданням. Крім цього, дорослий під час роботи з дитиною, яка швидко стомлюється, зобов'язаний виразом схвалення стимулювати виконання нею запропонованого завдання.

Обстеження стану психіки дитини раннього віку є комплексним. Воно складається з кількох не залежних один від одного розділів.

Перша частина полягає в спостереженні за діяльністю малюка з різними предметами та іграшками. Предмети та іграшки, які пропонуються дитині, мають бути різними за розміром, формою, кольором, функціональним призначенням, характером поверхні. 5—10 предметів та іграшок є довільними для складання кількох наборів. Розглянемо їх використання на прикладі.

Дитині пропонують набір предметів № 1. Протягом 5—10 хвилин малюк грається з предметами, а дорослий спостерігає за цим. Важливо зафіксувати у формі записів:

- чи виявляє дитина цікавість до цих предметів та іграшок, через скільки хвилин після початку спостережень дитина звернула на них увагу, тобто подивилась і зупинила свій погляд, потяглася до них, узяла до рук;

- який вибірковий інтерес у дитини до елементів набору: відає перевагу якомусь кольору чи розміру, близькі предмети чи віддалені,

знайомі предмети чи незнайомі; яким предметам більше радіє: порожнім іграшкам (кубикам) або тим, які потрібно складати (пірамідкам), тим, які звучать чи «мовчазні» тощо;

- як довго дитина підтримує інтерес до обраних предметів та іграшок. За тривалістю часу, який об'єкт привертає увагу, самостійно виділений нею з набору, можна визначити присутність цікавості, ступінь активності та настирливості дитини;

- як виявляється інтерес дитини до об'єкта: дивиться, бере до рук, перекладає з руки в руку, намагається розібрати, пробує зубами та язиком тощо.

Після невеликої перерви, що становить кілька днів, спостереження за описаною програмою повторюють, використовуючи набір предметів № 2. Отримані результати кількох сеансів узагальнюють і передають фахівцям, які порівнюють їх із віковою нормою.

Другу частину оцінки розвитку психіки дитини становлять результати виконання нею спеціальних завдань. Під час проведення цих випробувань важливо, щоб увагу дитини від завдань нічого не відвертало: ні іграшки, ні гучні та пронизливі звуки чи яскраві світлові плями, ні появя у кімнаті улюбленої бабусі. Єдиним цікавим об'єктом для малюка на час дослідження має стати експериментатор, точніше, його завдання.

Варто пам'ятати про те, що в ранньому дитинстві дитина здатна виконувати завдання дорослого тільки за умови співпраці. Тому експериментатор не має уникати спілкування з малюком тоді, коли той зайнятий виконанням завдання.

Проведення занять цього розділу слід насамперед продумати та підготувати: підібрати картинки, іграшки, предмети тощо. На цьому підготовчому етапі від дорослих потрібні певні творчі здібності, які слід спрямовувати на досягнення кінцевої мети.

Під час виконання завдань визначають таке:

- чи впізнає дитина знайомі її предмети (наприклад, м'ячик) у вигляді їх зображення на картинках, чи може назвати предмет на картинці («що це?»), або впізнання відображається тільки мімікою (погляд на м'ячик, що лежить у кутку кімнати), або жестом (показує пальчиком на м'ячик, що лежить у кутку кімнати);
- чи здатна дитина виконати просте завдання за зразком, запропонованим дорослим (наприклад, зібрати з кубиків такий самий будинок, який щойно на її очах зібрав дорослий);
- чи орієнтується дитина в просторі («де у нас верх?»);

- чи здатна дитина розрізняти прості геометричні фігури (наприклад, круглі отвори в дошці одразу закриваються колами без пробного прикладання трикутників);
- чи може зібрати дитина знайоме її зображення (приклад, простий великий пазл) після того, як у неї на очах дорослий розібрав це зображення на кілька (не більше шести) приблизно рівних частин;
- чи розуміє дитина звернену до неї неголосну і чітку мову (прослуховування коротеньких казок «Про курочку Рябу» або «Ріпку» або коротких дитячих віршиків і проведення бесіди про героїв, сюжет, розуміння, почуття тощо).

Виконання малюком спеціальних завдань варто поєднувати зі спостереженням за тим, як проходить робота. У результаті цього експериментатор отримує відповіді на додаткові запитання:

1. Як дитина виявляє свою пізнавальну активність та ініціативу? Чи ставить уточнювальні запитання? Чи знаходить не схожі на зразки варіанти рішень?
2. Чи може дитина під час роботи керувати своєю поведінкою? Чи концентрує свою увагу на виконанні завдання? Чи робить нові спроби після невдач?
3. Яка продуктивність дитячої діяльності? Розпочавши будівництво будиночка з кубиків, чи доводить дитина його до кінця без допомоги дорослих або може покинути це заняття на проміжному етапі і повернутись до нього тільки за порадою дорослого.
4. Які завдання дитина виконує легше, отже, з меншою кількістю помилок і за менший відрізок часу: ті, які потребують словесної інструкції («зебри точнісінько такий будиночок з цих кубиків»), або ті, які можуть виконувати без неї («зроби такий самий»)?
5. Чи сприймає дитина з радістю або роздратуванням прохання дорослого «розкажи, що ти робиш»? Чи прискорює або уповільнює роботу дитини її розповідь?

Такі обстеження за допомогою спеціальних завдань слід повторювати не частіше одного разу на місяць, щоб у малюка не вироблялися умовні рефлекси на типи завдань. Відносна рідкість експериментального дослідження допомагає також побачити якісні зміни в діяльності дитини (наприклад, прояв елементів індивідуальної творчості) та її мовному супроводженні. Щоб картина була більш повною, вже під час першого обстеження слід звернути увагу і на творчі прояви дитини, і на її спонтанне мовлення.

Третю частину оцінки стану психічних функцій дитини другого або третього року життя дає аналіз її стосунків із дорослим, який проводить дослідження. При цьому звертають увагу на таке:

- на те, як дитина реагує на прояв допомоги з боку дорослого (радіє їй чи обурюється з цього приводу);
- як продуктивно дитина здатна використовувати допомогу дорослого, його поради, похвалу, зразки виконання дій для розв'язання задачі;
- чи стежить дитина під час розв'язання задачі за реакцією дорослого: дивиться в його бік, реагує чи ні на зміни виразу обличчя дорослого, на його жести;
- чи звертається дитина по допомозі до дорослого поглядом, жестом, словами.

Здійснення широкої програми вивчення малюка допоможе вам краще уявити його справжні можливості та індивідуальні особливості. Без такої інформації неможлива правильна об'єктивна оцінка його розвитку. Тому знання можливостей дитини допоможе батькам і вихователям уникнути багатьох непорозумінь з малюками, розкриє для батьків їх творчі можливості, що обов'язково позначиться на розвитку творчих здібностей дитини.

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ПІВКУЛЬ ГОЛОВНОГО МОЗКУ

Упродовж століть великі мислителі писали, що між логічним (раціональним) мисленням та почуттєвим (ірраціональним мисленням) немає зв'язку. Отже, протиставлялися почуття і мислення. Доречно згадати дискусію 60-х років ХХ ст. у Радянському Союзі з дуже характерною назвою «Фізики чи лірики».

Але наприкінці 50-х років нашого століття психологи — і насамперед американець Роберт Орнштейн — відкрили, що цими відмінностями людини керують півкуль мозку, між якими є своєрідний розподіл функцій.

Ліва півкуля відповідає за логічні дії, а права — за рухові, почуттєві. В історії фізіології склалося так, що з двох півкуль людини одна (ліва) тривалий час вважалась домінуючою. Позаяк перехрещуються нервові шляхи, що починаються від кінцівок і закінчуються півкулями мозку, то при домінуванні лівої півкулі головного часто була права рука. Головування *лівої півкулі* пояснювали тим, що в ній зосереджено управління найважливішими психічними функціями свідомості: контролю, мови і абстрактного мислення, а також (бо наші руки — ноги керуються навхрест) провідної правої руки. Але розвиток науки свідчить, що і *права півкуля* не обділена управлінням: підсвідомості, інтегруванням психічних процесів, практично-наочною діяльністю, музичною та художньою творчістю, образним мисленням...

Дуже важливим для людини є процес оволодіння мовою (нагадаємо, що саме період раннього дитинства є для неї сензитивним (найсприятливішим) та мовленням. Дослідження Е.Гольдберга і Л. де Коста встановили, що *права півкуля* має більшу здатність до активізації всієї кори в цілому, а *ліва* — забезпечує всі процеси обробки стимулів і рухових дій в окремих ділянках кори головного мозку.

Цей висновок безпосередньо стосується механізму мовленневого розвитку в ранньому віці ще й тому, що *права півкуля* вважається

філогенетично (в історичному розвитку) давнішою порівняно з **лівою**, а отже, її роль в перші роки життя дитини **більш суттєва**.

Встановлено, що **ліва півкуля** забезпечує аналіз вербально-логічної (словесної) та абстрактно-схематичної інформації, а **права** — синтез водночас сприйняттям наочного-образної, конкретної інформації, але на несвідомому рівні. У ранньому дитинстві **ліва півкуля** не відіграє особливої ролі у становленні і розвитку мовлення, як це відбувається у дорослих, і порушення мовлення в дитячому віці найчастіше виникають у разі ураження **правої**, а не **лівої** півкулі.

Все це дає змогу зробити висновок, що у процесі становлення мовлення у ранньому віці провідна роль належить **правій півкулі**, бо саме вона відповідає за становлення домовленневого етапу і насамперед за становлення інтонації звуків, темпу та ритму вимовляння, образних і емоційних компонентів, пов'язаних зі становленням вокалізації. Щодо **лівої півкулі**, то її роль зростає у період становлення так званого активного мовлення (другий та третій рік життя дитини), а також після п'яти-шестирічного віку, коли остаточно встановлюється її домінуюча позиція.

Також стало зрозумілим, що **мозок працює не за стереотипом, а динамічно**, «керуючись ситуацією». Під час обробки інформації першою півкулею на певний час друга зменшує свою активність, ніби гальмуючи. Взаємодоповнюючий та водночас синхронний режим півкуль створює умови для повноцінної, гармонійної психічної діяльності.

З відомою долею умовності функціональну активність півкуль можна поділити так:

СПРИЙНЯТТЯ

Ліва півкуля:

- дискретне (частинами);
- аналітико-розсудкове;
- мовлення (смислового аспекту);
- висоти звуків

Права півкуля:

- цілісне;
- емоційно-почуттєве;
- музики та шумів;
- низьких звуків.

ПЕРЕРОБКА ІНФОРМАЦІЇ

Ліва півкуля:

- повільніша;
- у поняттях;
- словесно-знакова-логічна, послідовна.

Права півкуля:

- більш швидка;
- в образах;
- миттєвий чуттєвий аналіз складних сигналів, інтуїтивна орієнтація в оточуючому світі.

ЕМОЦІЇ

Ліва півкуля:

- хвилювання, почуття насолоди, щастя;
- переважно внутрішнього (імпресивного) плану.

Права півкуля:

- страх, сум, гнів, лють та інші негативні емоції;
- переважно зовнішнього (експресивного) плану.

СВІДОМІСТЬ

Ліва півкуля:

- центр свідомості і контролю, управління довільними психічними процесами;
- почуття індивідуальності, усвідомлення та виділення себе з оточення («Я»).

Права півкуля:

- центр підсвідомих та безсвідомих психічних процесів;
- почуття єднання, суспільності, спільністю з природою і людьми («Ми»).

МОВА

Ліва півкуля:

- центр мовлення і мови, знакових систем;
- смисловий аспект мовлення;
- читання і лічба, письмо, опора на приголосні.

Права півкуля:

- інтонаційний аспект мовлення;
- міміка, жестикуляція під час мовлення, опора на голосні.

МИСЛЕННЯ

Ліва півкуля:

- швидше раціональне;
- абстрактно-логічне, формальне, програмоване;
- індукція (виділення часткового);
- оперування цифрами, математичними формулами та іншими знakovими системами.

Права півкуля:

- швидше емоційне;
- наочно-образне, інтуїтивне спонтанне;
- дедуктивне (утворення загального);
- використання відчуттів, здогадок, передчуттів, уявлень наочних життєвих прикладів.

ПАМ'ЯТЬ

Ліва півкуля:

- на цифри, формули, слова;
- довільна;
- послідовність подій та їх імовірні властивості;
- прогноз майбутнього (екстрополяція).

Ліва півкуля:

- зорово-наочна, образна, емоційна;
- мимовільна;
- дійсність, реальний час, інформація про минуле.

ІНТЕЛЕКТ

Ліва півкуля:

- вербалний (словесний), логічний компонент, відданість теорії.

Права півкуля:

- невербалний, інтуїтивний компонент, відданість практиці.

ДІЯЛЬНІСТЬ

Ліва півкуля:

- орієнтація на час.

Ліва півкуля:

- орієнтація у просторі, слідкування за рухомими предметами, керування рухом, почуття тіла.

Сучасна система виховання дитини дуже рідко звертається до можливостей функціонування правої півкулі мозку дитини (образно-

го мислення), найчастіше вона апелює до механізмів лівої півкулі (до логічного мислення). Однією з причин цього є відсутність розуміння того, що рухова активність дитини суттєво впливає на створення і становлення образного мислення.

Як ми вже зазначали, Роберт Орштейн наблизився до розв'язання проблеми «логіків» та «ліриків». Він установив, що ліва та права півкулі мозку мають своєрідну «спеціалізацію».

Наступні факти вам дадуть деяку інформацію (яку важливо враховувати в ігровій, навчальній, трудовій діяльності, щоб зберігати психічне здоров'я дитини) про типові риси поведінки малюків із вираженою домінантною однієї з півкуль.

Ліва півкуля

Людина:

- склонна до формального навчання;
- настирлива, відповідальна;
- віддає перевагу індивідуальному навчанню;
- здатна нерухомо сидіти тривалий час;
- чудово справляється зі шкільним завданням.

Основною сферою спеціалізації лівої півкулі є логічне мислення, а досі лікарі вважали цю півкулю домінуючою. Однак фактично вона домінує тільки під час виконання функцій.

Обробка вербалної інформації: лівий мозок відповідає за мовленнєві здібності. Цей мозок контролює мовлення, здібності до читання та письма. Він також запам'ятує факти, імена, дати та їх написання.

Аналітичне мислення: лівий мозок відповідає за логіку та аналіз. Саме він аналізує всі факти.

Буквальне розуміння слів: лівий мозок здатен розуміти тільки буквальне значення слів.

Послідовне мислення: інформація обробляється лівим мозком послідовно за етапами.

Математичні здібності: числа та символи також розпізнає лівий мозок. Логічний та аналітичний підходи, які необхідні для розв'язання математичних задач, також є наслідком роботи лівого мозку.

Контроль за рухами правої половини тіла: коли дитина підводить праву руку, це означає, що команда її підвести надійшла від лівого мозку.

Ліва півкуля відповідає за довільне, вербалне регулювання поведінки, допомагає нам розв'язувати задачі за допомогою відомих способів, які зберігаються у нашій пам'яті, переважно пов'язані з позитивними

емоціями, з оцінкою присмного та смішного, обумовлює сприйняття та переробку позитивної емоційної інформації.

Тут розташовані центри логіки, раціонального мислення, знакової інформації, тобто впливають та контролюють заняття із розвитку мовлення та іноземної мови, математики (а також раннього навчання читання).

Права півкуля

Людина:

- любить неяскраве світло і тепло;
- не може довго сидіти без руху;
- віддає перевагу груповому навчанню;
- любить рухатись, торкатися предметів і брати їх до рук;
- не проявляє особливих успіхів у школі.

Основною сферою спеціалізації правої півкулі є інтуїція, як правило, її не вважають домінуючою, вона відповідає за виконання таких функцій.

Обробка невербальної інформації: правий мозок спеціалізується на обробці інформації, яка виражається не в словах, а в символах та образах.

Паралельна обробка інформації: на відміну від лівого мозку, який обробляє інформацію тільки в чіткій послідовності, правий мозок може наразі обробляти багато різнопланової інформації. Він здатен розглядати проблему, загалом не застосовуючи аналізу.

Правий мозок також розпізнає обличчя, і завдяки цьому учень може сприймати сукупність рис як одне ціле.

Просторова орієнтація: правий мозок відповідає за сприйняття місця розташування і просторову орієнтацію загалом. Саме завдяки правому мозку можливо орієнтуватись на місцевості та складати мозаїчні малюнки-головоломки.

Музикальність: музичальні здібності, а також здібність сприймати музику залежать від правого мозку, хоча за музичну освіту відповідає лівий мозок.

За допомогою правого мозку дитина буде *розуміти метафори* і результати роботи чужої уяви. Метафори полягають в уподібненні й перейменуванні явищ, у перенесенні властивостей і ознак одного явища на інше на основі подібності. Завдяки йому діти можуть розуміти не тільки буквальний зміст того, що чують або читають.

Уява: правий мозок дає дітям можливість мріяти і фантазувати. За допомогою правого мозку діти можуть вигадувати різні історії.

Функціональне призначення півкуль головного мозку

Художні здібності: правий мозок відповідає за здібності до зображеного мистецтва, художні смаки та вподобання.

Почуття та емоції: хоча емоції не є продуктом функціонування правого мозку, але вони пов'язані з лівим. Почуття зароджуються, розвиваються та вдосконалюються саме тут. Релігійність, містичність — це теж результат діяльності правого мозку.

Контроль рухів лівої половини тіла: коли діти підводять ліву руку, це означає, що команда підвести її надійшла з правого мозку.

Права півкуля відповідає за мимовільну, невербальну регуляцію. Вона забезпечує комбінаторну діяльність, коли слід знайти новий спосіб розв'язання. Більше пов'язана з негативними емоціями з оцінкою неприємного і жахливого, обумовлене прийом та переробку негативно емоційної інформації. Встановлено, що права півкуля активно задіяна під час здійснення основних зорово-перцептивних процесів: сприймання орієнтації ліній, глибини та просторової локалізації стимулів. Отже, виходячи з цього, стає зрозумілим вроджений характер багатьох перцептивних здібностей дитини.

Тут розташовані центри почуттів, ірраціонального мислення, освічення простору, кольорів, музичних звуків, психомоторики, тобто вони впливають та контролюють роботу над предметами «другої групи» заняття (до речі, міф існує і в сучасній дошкільній освіті, про що свідчить непомірне зростання кількості послуг з вивчення різних предметів за умов скорочення часу на працю, образотворче мистецтво, хореографію, музичні заняття, заняття з фізичної культури) пріоритетом має завдання навчити читати, писати та рахувати (підготувати, так би мовити, до школи), а решта неважлива і не є визначальним...

Візьміть до уваги! Отже, треба пам'ятати, що у переважної кількості дошкільників та учнів початкової школи активніше діє правий мозок. При тому, що програма навчання в початковій освіті (а останнім часом і в дошкільній освіті) більше спрямована на функціонування лівої півкулі мозку. Далі в учинні дитина активніше працює саме лівою півкулею мозку і дуже слабко використовує можливості правої півкулі. На це вказують наші дослідження та роботи Е. де Бено, Дж. І. Ніренберга, М. Зденека, О. Р. Винницького, В. С. Ротенберг, С. М. Бондаренка та ін.

ЛІВОРУКІСТЬ — ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВАРИАНТ НОРМИ

Останні тенденції розвитку людини вказують на певне зростання лівшів. За даними, отриманими у 80-ті роки, лівші становили 3,2 % мешканців Луганська, 3,4 % — Москви, 6 % — Вірменії, 33,8 % корінних мешканців Таймуру були лівшами і тільки 10,2 % — тих, які приїхали. У Голландії ліворукість встановлена у 11,2 %, а в середній смузі Росії сягає 6,7 %. Зростання ліворукості у людини у період з 1900 р. по 1969 р. Брекенбрідж пов'язує з:

- а) покращенням акушерства;
- б) зниженням соціально культурного тиску на ліворуких.

Але, на жаль, це відбувається повільно, бо традиції цього ставлення до небажаного розвитку лівої руки досить сильні. Тому все-таки впевні впливають на розвиток правої руки (лівої півкулі).

Відомо, що більша частина людства — правші і тільки 5—12 % з них лівші. Але потрібно розуміти, що і правші і лівші — це не однорідні групи. Серед них є виключно лівші і виключно правші, але є і ті, хто виконує однією або другою рукою тільки деякі дії, серед них і амбідекстри (обоєрукі), люди які однаково добре володіють як правою, так і лівою рукою. Закордонні вчені наголошують, що кількість лівшів збільшується: 1928 р. — серед дорослих було виявлено 3,3 % ліворуких жінок і 4,7 % — ліворуких чоловіків. У 1973 р. кількість ліворуких жінок збільшилася до 8,8 %, а чоловіків до 10,4 %, а у 1979—1988 рр. сягнула 12,4 % серед жінок і 13,9 % серед чоловіків. Кількість ліворуких, яку представляють дослідники з різних країн, різиться від 5 % до 30 %.

Зрозуміло, що ліворуких — меншість, та з часом їх стає ще менше. Ліворукість не зникає, просто агресивність праворукого середовища примушує ліворуких, часом з великими потугами, пристосовуватись, перевчатись, ставати як всі.

За даними дослідників, кількість ліворуких серед наших громадян не перевищує 5,5 %, і це не дивно, бо протягом багатьох десятиліть в нашій країні перевчали, не замислючись над тим, чи корисно це. За даними нейрофізіолога А.Айрапетянц, 1987 р. серед школярів 7—9 років виявлено

13,3 % ліворуких хлопчиків і 10 % ліворуких дівчаток, у 14 років їх уже було 4,4 % серед хлопчиків і 4,1 % — серед дівчаток. *Отже, в середній школі залишається мізерна кількість дітей, які зуміли обстоюти своє право на ліворукість.* Останніми роками кількість ліворуких дітей дошкільників і у початковій школі становить 15—23 %.

Нині кількість ліворуких дітей збільшується. Напевно, сьогодні немає жодного класу, в якому не було б хоча б однієї ліворукої дитини. Тому проблеми, пов’язані з навчанням таких дітей, цікавлять багатьох вихователів і батьків. Спробуємо розібратися докладніше: що ж таке ліворукість? якою вона буває?

Хочемо одразу сказати і наголосити: **ліворукість — індивідуальний варіант норми.** Адже якщо у ліворукої дитини немає ніяких порушень у стані здоров’я, мовленнєвому і психічному розвитку, то можна стверджувати, що в ній практично немає ніяких особливостей, що відрізняють ліворуку дитину від праворукої. Часто можна чути, що ліворуки діти більш збудливі, емоційні, неспритні. А хіба мало таких дітей серед праворуких?! Тому ще раз наголошуємо: **ліворукість — індивідуальний варіант норми.** Але ліворукість буває різною. Вона може бути генетично закріплена, тобто передаватися в спадщину, як за жіночою, так і за чоловічою лінією, від бабусі до онуків, від батьків до дітей. Таких людей у будь-якій популяції приблизно однакова кількість — 9—11 %. Це число ліворуких людей є постійним упродовж багатьох десятків років. За останніми дослідженнями, у Росії кількість ліворуких дітей сягає 24—25 %. Але їх кількість різко зменшується до віку 10—14 років дитини. Це свідчить про те, що дітей переучують.

Так хто ж ці ліворуки діти? Це зовсім особлива група дітей. У спеціальній літературі подібна ліворукість, що не має генетичного підґрунтя, тобто не передається в спадщину, називається **патологічною**, тому що підґрунтям для її виникнення є порушення функціонування лівої півкулі. Чому саме лівої? Встановлено, що усі властивості руки визначаються складною фізіологічною структурою розподілу функцій між правою і лівою півкулями кори головного мозку.

Дій кожної руки регулює протилежна півкуля: у праворуких людей — ліва, а у ліворуких — права. Відомо, що дитячий організм дуже пластичний, отже, якщо в дитині є порушення функціонування лівої півкулі, то права може компенсувати це порушення, узявши на себе її функції. Але в цьому разі провідною рукою стає ліва. Дуже часто подібна ліворукість з огляду на її механізм, має ще назву **компенсаційної.**

Отже, якщо не переучувати ліворуку дитину і повторно не змушувати ліву півкулю виконувати ті функції, від яких вона сама відмовилася, тоді у дитини не буде ніяких проблем у навчанні. А якщо все-таки будемо **переучувати** ліворуку дитину працювати правою рукою, тобто будемо змушувати трудитися ліву — збиткову, подразливу півкулю, — тоді ми створимо весь комплекс проблем. Це друга група ліворуких дітей.

Але це ще не всі. Ліворукість може бути **вимушеною**. Така ліворукість виникає в результаті травми правої руки, що сталася в період активного освоєння роботи руками. Внаслідок цього дитина починає берегти травмовану праву руку й активно використовувати ліву. Такі діти не є лівшами за організацією мозку, але найактивнішою в них буде ліва рука. Чи означає, що цих дітей треба переучувати? Звісно, ні! Адже в результаті травми, особливо тривалої, складається визначена система зв'язків, що включає роботу руки і мозку.

Таким чином, серед ліворуких дітей можна виділити, щонайменше, три групи. Отже, переважне володіння тією чи іншою рукою визначається небажанням чи вередливістю дитини, а також організацією роботи її мозку. Тому вкрай важливо визначити головну руку ще до навчання в школі. Зазвичай «рукість» встановлюється у дитини до чотирьох років. Саме в цей час батьки мають визначити, чи ліворука їх дитина?

Для цього пропонуються такі завдання (які успішно можуть проводити і батьки), розроблені М.Князевою та В.Вільдавським. Ці тести містять ігрові завдання, підібрані з урахуванням способів маніпуляції, властивої дітям дошкільного та молодшого шкільного віку.

Візьміть до уваги! Запропоновані завдання не повною мірою відповідають віковим можливостям дітей раннього віку, але певні елементи можуть бути використані, тому від дослідників вимагається творчий підхід. Зрозуміло, що всі завдання не мають виконуватись один раз, увага дитини ще є нестійкою. Тому уважно ознайомтеся із завданнями і продумайте, що можна зробити за аналогією, якщо завдання є занадто складним для дитини раннього віку.

Під час виконання завдань експериментатор має сісти навпроти дитини (крає за столом), але не збоку. Обстановка має бути спокійною, доброзичливою, не варто фіксувати увагу дитини на те, що ви визначаєте «рукість». Можна почати тестування такими словами: «Зараз я з тобою пограю», або «Ми попрацюємо разом: я даватиму тобі завдання, а ти спробуй їх добре виконати». Всі пристосування, посібники, предмети

треба покласти перед дитиною точно на середину стола на рівній відстані від правої та лівої руки.

Перше завдання — малювання. Покладіть перед дитиною аркуш паперу і олівець (фломастер), запропонуйте її намалювати те, що вона бажає (або вміє). Не підганяйте дитину. Після того, як вона закінчить, попросіть її намалювати те саме іншою рукою. Часто діти відмовляються: «Я не вмію», «У мене не вийде». Можете її заспокоїти: «Я знаю, що важко намалювати такий самий малюнок правою (лівою) рукою, але ти постараїся», підбадьорте, що вона робить все правильно. У цьому завданні враховується не тільки те, якою рукою дитина працює, а якою рукою краще виконаний малюнок.

Друге завдання — відкрити невеличку коробочку, наприклад сірників. Дитині пропонується кілька коробочок (можна пофарбувати їх у різні кольори або оклеїти кольоровим папером). Завдання: «Знайди сірник у одній з коробочок». Головною буде вважатись та рука, яка здійснює активні рухи: закриває, відкриває, виймає сірник.

Третє завдання — збудувати колодязь із сірників. Головна та рука, якою активніше виконуються всі дії.

Четверте завдання — гра у м'яч. Потрібен невеликий (можна тенісний) м'яч, який можна кидати та ловити однією рукою. М'яч кладуть на стіл прямо перед дитиною, і ви просите дитину, наскільки це можливо, точніше кинути його в якусь наперед намічену ціль кілька разів. Головна та рука, якою дитина кидає м'яч.

П'яте завдання — вирізати ножицями по контуру малюнок на будь-якій листівці (вирізати квітку, машину тощо). Головна та рука, якою дитина тримає ножиці. Але буває так, що дитина погано володіє ножицями: вона просто тримає їх і активніше працює (повертає листівку) іншою рукою. У цьому разі спробуйте попросити її взяти ножиці в іншу руку і оцініть, якою рукою завдання виконується краще.

Шосте завдання — нанизати бісер, намистинки або гудзики на голку з ниткою. Головною вважається та рука, яка виконує активний рух, незалежно від того, в якій руці голка. Активний рух може здійснювати як рука з голкою, так і рука, що тримає та нанизує намистинку або гудзик на голку.

Сьоме завдання — виконати оберталальні рухи при відкручуванні і закручуванні кришечок на пляшечках. Пропонують 2—3 пляшечки з кришечками які закручуються (крає від мазей, ліків з широкою кришкою). Головна та рука, яка здійснює активні рухи (крутить кришку або пляшечку).

Восьме завдання — розв'язати вузлики. Попередньо потрібно нещільно зав'язати кілька вузликів (на невеличкій відстані) на мотузці середньої товщини. Головна та рука, яка розв'язує вузлик.

Дев'яте завдання — збудувати з кубиків дім, машину, фортепіано тощо. У цьому завданні головну руку оцінити складніше, ніж у попередніх, позаяк цей вид роботи діти виконують найчастіше обома руками. Тому не підганяйте дитину, а спостерігайте, якою рукою дитина частіше бере, складає, поправляє кубики.

Якщо ви помітили, що дитина стомилася, потрібно дати їй можливість відпочити, встати, розім'ятись. При виконанні завдання не потрібно фіксувати увагу на тому, якою рукою дитина це робить.

Для того, щоб мати об'єктивні результати виконання кожного завдання, зручно під час дослідження заповнювати такий протокол (тоді не треба буде все «тримати в пам'яті», згадувати):

Таблиця 7

| Завдання | Ліва рука | Права рука | Обидві руки |
|----------|-----------|------------|-------------|
| 1 | + | | |
| 2 | | | + |
| 3 | + | | |
| і т.д. | | | |

Після виконання кожного завдання (1, 2, 3 і т.д.) потрібно поставити знак плюс (+) до графи «ліва рука», якщо головною була ліва рука, або до графи «права рука», якщо головною була права. У тому разі, якщо дитина однаково спрітно діяла і правою, і лівою рукою, слід поставити плюс до графи «обидві руки».

Ліворукою буде вважатися та дитина, у якої в графі «ліва рука» більше плюсів. Якщо дитина однаково добре володіє і правою, і лівою рукою, то вибір руки для письма буде визначатись не тільки тим, якою рукою вона малює та пише, а й тим, яка якість малюнка, зроблена і лівою і правою рукою.

Варто пам'ятати, що при визначенні ліворукості можна говорити про її ознаки: домінантність ока, вуха, нижніх кінцівок (за дослідженнями Д.Крилова, Т.Кулакової). Тому варто ці ознаки брати до уваги. Це дасть можливість більш точно визначити «рукість» дитини.

Між іншим важливо усвідомлювати, що діти-лівші мають певну специфіку пізновальної діяльності. Ця особливість має місце у тих дітей, хто є справжнім лівшею, так і для тих, кого перевчили, у яких півкулі мозку виконують невластиві їм функції.

У діяльності дитини-шульги (ліворукої) особливості організації її пізновальної сфери можуть мати такі прояви:

1. Знижена здатність зорово-рухових координацій: діти погано справляються із задачами на змальовування графічних зображень, особливо їх послідовності; з певними труднощами утримують рядок при письмі, читанні; як правило, мають поганий почерк.

2. Вади просторового сприйняття і зорової пам'яті, труднощі при аналізі просторових співвідношень: в шульги часто спостерігаються спотворення форм і пропорції фігур при графічному зображенні, дзеркальність письма, пропуск та перестановка букв при письмі, оптичні помилки, змішування при письмі близьких за конфігурацією літер букв (т-п, м-л, н-к, и-н), помилки при визначенні правої і лівої сторін, при визначенні розташування предметів у просторі (під-над, на-за тощо).

3. Особлива стратегія переробки інформації, аналітичний стиль пізнання: для шульги характерна поелементна робота з матеріалом, розкладання його «по поличках», на підґрунті такого ретельного аналізу будується цілісна уява про об'єкт діяльності. Цим у багатьох випадках пояснюється повільність шульги, бо для повного сприйняття і розуміння їм необхідна більш тривала поетапна проробка матеріалу.

4. Слабкість уваги, складнощі у перемиканні та концентрації.

5. Мовленнєві порушення: помилки звукобуквеного аналізу.

Перелічені особливості безпосередньо впливають на успішність оволодіння навчальними навичками, насамперед письмом (у меншій мірі — читанням), у засвоєнні якого в шульги простежуються найбільші складнощі.

Однією з найважливіших особливостей ліворуких дітей є їх **емоційна чутливість, підвищена вразливість, тривожність, образливість, роздратованість**, а також **знижена працездатність** та **підвищена стомлюваність**. Це є наслідком не тільки специфіки міжкульової асиметрії, а й спроб перенавчання, якого не уникли багато шульг (декстрастрес).

Крім цього, неабияку роль може мати і той факт, що у близько 20 % шульг в анамнезі (відомості про попередній стан) простежується ускладнення в процесі вагітності та пологів, пологові травми (за деякими даними, пологова травма може виступати однією з причин ліворукості, коли функції ушкодженої лівої півкулі, більш схильної до впливу несприятливих умов, частково бере на себе права півкуля).

Підвищена емоційність шульги є фактором, який суттєво ускладнює адаптацію його до садочка (школи). У шульги входження у життя садочка (шкільне життя) відбувається значно повільніше, ніж у однолітків. Тому шульга на початку адаптації до садочка (та у першому класі) потребує ретельної уваги з боку вихователів, батьків та психологів ДНЗ, які мають допомогти йому.

Батьки та вихователі! Пам'ятайте: перевчаючи дитину з дій однієї руки на другу (лівшу на правшу), ви руйнуєте своєрідний світ вашої дитини, що може привести до непоправних, негативних наслідків у її психіці. Не робіть цього!

3 розділ

ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК У РАННЬОМУ ДИТИНСТВІ

РОЗВИТОК ПСИХІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Від 1 до 3 років — період, який можна назвати початком набуття життєвого персонального досвіду. Головне — з'являється мова, а разом з нею набувається можливість розрізняти реальні предмети і події від їх символів. У цей період виникають перші враження, пам'ять про які зберігається на все життя, звідси йде відлік наших спогадів (хоча останні дослідження свідчать, що навіть угробний розвиток так само запам'ятується, хоча не всіма, на відміну від означеного віку).

У мозку в цей період в основному завершується «монтаж» рухової системи і аналізаторних центрів, добираються найефективніші міжнейрональні контакти. Починається вироблення конкретних рухових автоматизмів, призначених для конкретних життєвих ситуацій. Узагальнений вигляд психічного розвитку може бути представлений через наведену далі оцінну шкалу (наведені дані є орієнтованими для розвитку дитини і мають сприйматися через певні індивідуальні особливості розгортання її психофізіологічних особливостей).

ШКАЛА ОЦІНКИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ (ВІД 15—36 МІСЯЦІВ АБО ВІД 1 ДО 3 РОКІВ)

Шкала для оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років складається з чотирьох поділок для другого року і двох — для третього. Кожна поділка має 6 показників (відповідно до шести аспектів психічного розвитку); 4 поділки для другого року — 15, 18, 21, 24 місяці — охоплюють по 3 місяці і кожний показник має величину $\frac{1}{2}$ місяця. Для третього року шкала оцінки психічного розвитку побудована з двох поділок, які охоплюють по 6 міс. — 30 міс., 36 міс.; кожний показник має величину 1 місяця. Шість показників шкали для одного-трьох років підпорядковані так: моторика (М), уміння (У), навички (Н), образотворча діяльність (О), емоційно-соціальний розвиток (ЕС), мовлення (М).

15 місяців (1 рік 3 місяці)

1. М. Ходить сама, але часто падає.
2. У. Ставить п'ять кубиків один на один.
3. Н. Тримає ложку під час їжі.
4. О. Може тримати олівець і залишає сліди.
5. ЕС. Виконує два завдання за вказівкою дорослого.
6. М. Користується десятьма і більше словами.

18 місяців (1 рік 6 місяців)

1. М. Ходить стабільно, рідко падає.
2. У. Відтворює побачене у діях з іграшками.
3. Н. Пробує їсти самостійно.
4. О. Креслить спонтанно і старанно.
5. ЕС. Хоче все робити сама.
6. М. Пробує пов'язати два слова у речення.

21 місяць (1 рік 9 місяців)

1. М. Пробує бігти.
2. У. Кідає м'ячик у скриньку (кошик).
3. Н. Їсть самостійно.
4. О. Креслить в межах аркуша.
5. ЕС. Шукає допомоги в дорослого, коли хтось забирає іграшку.
6. М. Може назвати п'ять зображень на картинці.

24 місяці (2 роки)

1. М. Піднімається і спускається східцями, тримаючись за поручні.
2. У. Перегинає надвое аркуш паперу.

3. Н. Регулює свої фізіологічні потреби — майже не мочить штанців.
4. О. Наслідуючи креслить вертикальні та горизонтальні лінії.
5. ЕС. Вступає у контакт з іншими дітьми.
6. М. Ставить перші запитання.

30 місяців (2 роки 6 місяців)

1. М. Бігає значно краще.
2. У. Розстібає три гудзики.
3. Н. Систематично повідомляє про фізіологічну потребу.
4. О. Креслить криву замкнену лінію.
5. ЕС. Можна переконати словами відмовитись від чогось.
6. М. Ставить різноманітні запитання.

36 місяців (3 роки)

1. М. Піднімається і спускається східцями без опори.
2. У. Вставляє п'ять кубиків один в один.
3. Н. Самостійно роздягається і розгувається.
4. О. Малює кульку, м'ячик, яблуко тощо.
5. ЕС. В іграх відображає навколошне життя і входить в роль.
6. М. Може зв'язано розказати (переказати) простий випадок або оповідання.

Зрозуміло, що запропонована шкала психічного розвитку з року до трьох років є нормою для дитини. Батькам і вихователям важливо, як кажуть, завжди тримати руку на пульсі розвитку дитини. Тому поговоримо про особливості розбудови деяких майбутніх здібностей дитини, які розвиваються на основі психофізіологічних задатків.

Дитина ступила на шлях освоєння і пізнання оточуючого світу, а це досить непростий шлях. Він вимагає/максимального напруження всіх систем організму і залишається один перед психічною сферою дитини. Ось чому важливо знати, за допомогою якого способу пізнання працює ваш малюк (про це див. у попередній книзі: О.Кочерга. Психофізіологія раннього дитинства. — К.: Вид. дім «Шкіл. світ»: Вид. Л.Галіцина, 2006. — С. 98—99).

Тому ми продовжуємо ознайомлювати вас зі способом пізнання, яким працюють ваші діти. Для цього пропонуємо поспостерігати за дитиною і дати відповіді на запитання, запропоновані у тесті. Кількість позитивних відповідей «біля», «глядача», «слухача», «діяча» допоможе вам визначити спосіб пізнання дитини.

БЛІЦ-ТЕСТ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ ВІД 1 ДО 3 РОКІВ

Визначте ті характеристики, які відповідають поведінці вашої дитини. Підбийте підсумок. Найімовірніше, ваші відповіді визначать один або два способи пізнання. Більший результат вкаже вам на спосіб пізнання, характерний для вашої дитини.

1. Спілкування.

Коли дитина хоче сказати...

ГЛЯДАЧ

- У дитини маленький словниковий запас.
- Використовує у мовленні короткі речення.
- Плутає порядок слів у реченні.

СЛУХАЧ

- Дитина має великий словниковий запас.
- Дитина складає слова у реченні, які легко зрозуміти.
- Дитина любить поговорити.

ДІЯЧ

- Дитина більше покладається на способи спілкування без мови.
- Дитина мало говорить.
- Дитина говорить незрозуміло.

2. Улюблені ігри та розваги.

Коли дитина грає...

ГЛЯДАЧ

- Дитина охоче збирає пірамідки і грається конструктором.
- Дитина любить грati в кубики.
- Дитина залюбки малює восковими олівцями та фарбами. Майструє з паперу.

СЛУХАЧ

- Дитині подобається, коли її читають.
- Вона знає напам'ять прості вірші та уривки пісень.
- Любить слухати записи на касетах і платівках.

ДІЯЧ

- Дитина любить гратися в пісочку та надає перевагу іграм на свіжому повітрі.
- Дитині подобається викладати речі з шафи і скидати їх з полиць.
- Дитина рідко грається іграшками.

3. Моторні навички.

Коли дитина рухається...

ГЛЯДАЧ

- В іграх дитина діє пальцями, руками.
- Їй подобається дивитись по сторонах, коли вона гойдається на гойдалці.

СЛУХАЧ

- Під час гри дитина більше розмовляє, ніж рухається.
- Дитина недостатньо координована.

ДІЯЧ

- Дитині особливо подобається повзати.
- Вона добре координована.

4. Комунікальність.

Коли моя дитина в колективі...

ГЛЯДАЧ

- Вона часто віходить убік, щоб її не чіпали.
- Свої емоції вона виявляє за допомогою міміки.

СЛУХАЧ

- Дитина полюбляє тісний контакт, але її не подобається, коли до неї доторкаються.
- Свої емоції вона виявляє за допомогою інтонації

ДІЯЧ

- Їй подобається, коли її ловлять, трусять, піднімають, доторкаються до неї, у неї є бажання, щоб це повторювалось.
- Емоції виявляє жестами.

5. Емоції.

Щодо емоційної сторони...

ГЛЯДАЧ

- Дитина не дуже емоційна.
- Її щось здається, її дивують спалахи емоцій у інших дітей.

СЛУХАЧ

- Свої почуття виявляє картиною.
- Вміє описати свої відчуття. Наприклад, словами, весело та сумно.

ДІЯЧ

- Дитина вразлива.
- Підпадає під часті зміни настрою.

6. Пам'ять.**Коли дитина запам'ятує...****СЛУХАЧ**

- Дитина пам'ятає обличчя.
- Вона краще запам'ятує правила гри після демонстрації.

ГЛЯДАЧ

- Швидко поповнює словниковий запас.
- Дитині вистачає один раз почути слово або ім'я, щоб його запам'ятати.

ДІЯЧ

- Легко запам'ятує і повторює побачену дію (наприклад, як миуть машину).
- Правила гри запам'ятує, тільки погравши в неї.

Зрозуміло, що визначений спосіб пізнання світу, його окреслена конфігурація будуть залежати від роботи психічних процесів дитини. Ранній дитячий вік охоплює період від 1 до 3 років і є одним із ключових у житті дитини. Він характеризується новою соціальною ситуацією розвитку, оскільки на цьому етапі її життя провідною стає предметно-маніпулятивна діяльність, яка заміняє емоційне спілкування з дорослим (проводну діяльність немовляти), виникають важливі новоутворення.

Форма ока у людини куляста. У дорослих діаметр його становить близько 24 мм, у новонароджених — близько 16 мм. Форма очного яблука у новонароджених більш куляста, ніж у дорослих. У результаті такої форми очного яблука далекозора рефракція буває у 80—94 % новонароджених дітей. Ріст очного яблука триває після народження. Найінтенсивніше воно росте перші п'ять років життя, менш інтенсивно — до 9—12 років.

Враховуючи особливості зору малюка у перші роки життя, варто звернути увагу на оточення. **Іграшки мають бути великими, яскравими, дитячі книжки мають містити великі ілюстрації, а літери великий розмір (явно не 5 мм, починати з 10 мм і не менше).** Але краще перші півтора-два роки, щоб книжки містили все-таки малюнки, або предмети, які дитина може погладити, понюхати, роздивитись. Від цього залежатиме нормальній розвиток зору. У цей період життя бажано уникати телевізора, комп'ютера (особливо електронно-променевих екранів). З появою великих плазмених екранів, починаючи з третього року життя, може бути 5—10-хвилинний перегляд спеціальних передач, розрахованих саме на цей вік. Але повторюємо: **спеціальних**, а не тих,

які демонструють, і обов'язково порадьтеся з дитячим психологом, вашим педіатром, який спостерігає вашу дитину і знає її індивідуальні особливості.

Особливості слуху. Незважаючи на ранній розвиток слухового аналізатора, переддверно-завитковий орган (розташований у середньому вусі людини) у новонароджених дітей ще не цілком розвинutий, і нерідко вважають, що дитина народжується глухою. Така думка помилкова. Переддверно-завитковий орган функціонує від народження. У новонароджених спостерігається відносна глухота, яка пов'язана з особливостями будови їхнього вуха.

До 1—2 років діти диференціюють звуки, різниця між якими становить 1—2, а до 4—5 років навіть $\frac{3}{4}$ і $\frac{1}{2}$ музичального тону. Музика, яку слухає дитина, має бути гармонійною, негучною, наближеною до природних шумів (спів пташок, шум дощу, шурхотіння листя, шум хвілі, плескіт води...).

Низькіtonи діти сприймають краще, ніж високі. У розвиткові слуху у дітей велике значення має спілкування з дорослими. У дітей треба розвивати слух слуханням музики, навчанням гри на музичних інструментах, співом. Під час прогулянок треба привчити дітей слухати шум лісу, щебетання пташок, шерхіт листя, плескіт моря.

Для слуху дітей шкідливі надмірно сильні звуки. Це може привести до стійкого зниження слуху і навіть повної глухоти. Тому відвідування різноманітних гучних концертів із використанням електронної музики бажано в цьому віці уникати. Дорослі мають звертатися до дитини на низьких тонах (категорично уникати крику, істерик). Тон дорослого має бути для дитини сигналом для її дії, оцінки своїх вчинків (незадоволення, схвалення), відчуттям захищеності та любові за будь-яких обставин.

Особливість становлення зору в ранньому віці пов'язана з активною роботою пам'яті дитини. Саме цей період (початок його в утробному та в періоді немовля) остаточно закладає «форму контурів» майбутніх стосунків з батьками (ми б навіть сказали — любові до нас батьків). Від кількості та якості слухання дитиною своїх батьків залежатиме взаємодія дитини з батьками у подальші періоди її розвитку (підлітковому віці, юнацькому та дорослому). Це допоможе уникнути багатьох конфліктів у період криз розвитку, особливо підліткового статевого дозрівання дитини. Дитина і батьки зможуть швидше знайти творчу взаємодію у спілкуванні без зайвого підвищення голосу. Має бути спокійне, доброзичливе звертання батьків до дітей у старшому віці.

Розвиток рухів. За допомогою м'язів людина здійснює свій рух. М'язи примушують рухатись та прикріплюються до понад 200 кісток (з них 29 складають череп; 26 — хребтовий стовп; 25 — грудну клітину; 64 — скелет верхніх кінцівок; 62 — скелет нижніх кінцівок). В організмі людини налічується близько 600 скелетних м'язів. М'язова система становить значну частину загальної маси тіла людини. Якщо у новонароджених маса всіх м'язів має 23 % маси тіла, а у 8 років — 27 %, то у 17—18 років вона сягає 43—44 %, а у спортсменів з добре розвинutoю мускулатурою — навіть 50 %.

Основне досягнення цього періоду життя дитини в її психомоторному розвитку — вона починає **ходити**. У кожному кроці беруть участь до 300 м'язів. Найсильніший м'яз ікро-ножний. Природний ритм (процес чергування праці і відпочинку) м'язів плеча — 4 рази на секунду, у жувальних — 6, у пальців рук — 8—9 разів на секунду. Внаслідок тренування може збільшитись у 1,5—2 рази швидкість рухів м'язів, у 1,5—3 рази — сила м'язів. Доросла людина робить протягом дня 20 тисяч кроків, за рік — 7 мільйонів, за 70 років життя — майже 500 мільйонів кроків. Ця відстань — приблизно 384 тисячі кілометрів — дорівнює відстані від Землі до Місяця. До того ж у дитини раннього віку вміння ходити розкриває нові можливості.

Ходьба розвиває вміння орієнтуватися в просторі, розширяє можливості ознайомлення з оточенням, а також забезпечує живою енергією тіло малюка. Зрозуміло, що весь руховий комплекс роботи м'язової системи забезпечує психофізіологічну рівновагу тіла дитини. Багаторічні дослідження доктора психологічних наук В.В.Клименка спонукають до такої думки, що: «Мускульна система — своєрідний біологічний пристрій у нашому тілі, здатний нагромаджувати в собі енергію. Ця здатність — прояв мудрості тіла». Тому дитині дуже важливо якомога довше дотримуватись мудрості свого тіла. Отже, рух має посідати належне місце в житті дитини. Обмеження в русі змалечку може призвести, на нашу думку, за висновками досліджень В.В.Клименка до гіподинамії: «Гіподинамія руйнує психомоторну систему, яка складається з 600 мускулів і близько 200 кісток».

Провідна діяльність у ранньому дитинстві. Для раннього дитинства основними видами діяльності є предметна діяльність, мовлення і гра. Розвиток **предметної діяльності** пов'язаний з оволодінням виробленими людством способами користування предметами. Дитина вчиться від дорослих використовувати предмети, осягає значення речей.

Відмінність предметної діяльності від характерного для періоду немовляти простого маніпулювання предметами полягає в підпорядкуванні способів дії дитини з предметами функціональному їх призначенню у житті культурної людини.

Предметні дії мають величезне значення для загального розвитку дітей на першому і другому роках життя.

Розвиток. У процесі виконання предметних дій *відпрацьовується* функція сенсомоторного (лат. *sensus* — відчуття і *motor* — той, що рухає; це взаємодія сенсорних і моторних компонентів у психічній діяльності) механізму. *Встановлюються* міцні першосигнальні зв'язки між дією зорового і рухового аналізаторів. *Виробляються* точні, узгоджені й вільні рухи, спрямовані на схоплювання предмета, а на їх основі і дедалі більш тонкі й складні дії: виконавські, наслідувальні та ініціативні, а потім їх комбінації. Наслідувальні за походженням дії з предметами водночас є формою навчання дитини, основою формування перших навичок.

Пізнання. Під час маніпулювання предметами дитина пізнає їх *властивості* (вагу, пружність, здатність розриватися тощо) і зв'язки між ними (маленький предмет можна вкласти у великий; один кубик поставити на інший; від поштовху предмет відскакує). *Відчуваючи* окремі якості предметів, діти переходять до сприймання предмета як цілого.

Формування. Повторюючи ту саму дію багато разів (іноді 60—80) і дістаючи щоразу той самий результат, дитина починає його передбачати, чекати. Це первинне «планування» є початком формування націлених, довільних, а пізніше й *вольових, розумних дій*.

Почуття. Сам процес виконання предметних дій і результат, якого досягають діти, породжує в них почуття *великої радості*. Воно спонукає дитину повторювати знайомі дії й опановувати нові. Так розширяється сфера діяльності дитини та її спілкування із соціальним і предметним світом.

З розвитком фізичних і розумових сил дітей різноманітнішими і складнішими стають виконувані ними предметні дії, що перетворюються в специфічну форму діяльності. Вона й передує грі та праці.

У ранньому віці **сприймання** дитини має певні особливості. Для пізнання предмета — виділення його як фігури — важливе значення мають такі умови:

- вироблення звичайного диференційованого рефлексу на різні предмети (так, сприймання кішки-іграшки підкріплюється відчуттям її м'якої шерсті, сприймання целулoidного зайчика не має такого підкріплення);

- рух предмета на тлі інших нерухомих речей;
- рух руки дитини по предмету, обмачування його, виконання різних маніпулятивних дій з ним;
- називання предмета.

Оскільки дітей від одного до трьох років особливо приваблюють яскраві предмети, у психології з'явилася і стійко утримувалася теорія про вирішальну роль кольору в сприйманні дитиною предмета. Тим часом дослідження залежності сприйняття від форми показали, що перевага форми над кольором безпосередньо залежить від міри ознайомлення дитини з предметом. Якщо дитині показують жовту качечку і червоного чайника та конфліктний предмет — жовтий чайник, вона, ігноруючи відмінність у кольорі, добирає до нього знайомий їй предмет — чайник, хоча той іншого кольору і розміру. Якщо дітям дають мало-знайомі речі: черепаху, жука, то вони орієнтуються на колір.

Дослідження свідчать також, що вміння дітей (до 3 років) виділяти предмети за їх формою безпосередньо залежать від часу і способу введення слова, яким називають цей предмет. Вибір предмета за словом формується поступово. Дитина долає тривалий шлях «пов’язування слова з предметом». Розвиток сприймання виявляється в тому, що форма предмета стає для дитини за всіх умов дедалі більш значущою.

Отже, особливості сприймання дітей до 3 років (за даними Г.О.Люблінської) такі:

- діти третього року життя здатні сприймати *безбарвні і навіть контурні знайомі* предмети. Якщо малюнки чіткі, вони правильно сприймають нескладні предмети та їх зображення: добирають пари в лото («Дай такий самий»). Незнайомі предмети діти сприймають помилково, спираючись часом на одну рису, що здається їм знайомою, або на другорядну ознаку, зокрема колір, величину, фактуру;
- після 1 року 2 міс.—1 рік 8 міс. діти *правильно знаходять знайомий предмет за словом* («Дай мені ведмедика»), якщо в них вже утворився стійкий зв’язок слова з цим предметом. Що старше дитина, то швидше слово набуває узагальнювального значення. Цьому сприяє віднесення слова не до одного предмета, а до кількох однорідних з неістотними ознаками, що змінюються (слони різної величини, кольору, фактури, в різних положеннях). При цьому діти легко пізнають і нову для них іграшку (або зображення предмета) на основі узагальнення й абстрагування (до великого білого слона підбирають не таке саме за розміром біле поросятко, а коричневого маленького слона, що сидить);

- на кінець другого року життя дитина зазвичай може *правильно назвати знайомий предмет*, який сприймає, у відповідь на запитання «що це?». Проте, виділяючи, як правило, звичайно лише деякі ознаки і не бачачи окремих деталей, вона часто помиляється, називаючи, наприклад, собаку-вівчарку вовком, тигреня — кішкою і узагальнюючи різні предмети за випадковими ознаками (наприклад, муфту, волосся, кішку називає тим самим словом);

- на третьому році життя дитина, сприймаючи малюнок з нескладним сюжетом, *називає окремо кожний зображеній предмет*: «Дівчинка, кицька» або «Хлопчик, коник, дерево». Лише наприкінці раннього віку внаслідок вправлянь діти починають бачити зв’язки між зображеними предметами. Звичайно, ці зв’язки функціональні — людина і дія, яку вона виконує: «Дівчинка годує кицьку», «Хлопчик їде на конику»;

- з простором дитина ознайомлюється тоді, коли оволодіває ходьбою. Однак просторова характеристика предметів, що їх сприймає дитина, тривалий час злита зі змістом самого предмета.

На запитання «Де пташка?» Дмитрик (1 рік 3 міс.) дивиться під абажур лампи, де висить кольоровий папуга. Навіть тоді, коли лампу з абажуром підняли до стелі, дитина шукає пташку в знайомій їй точці простору. Наташа (1 р. 9 міс.) показала пальцем на підлогу, коли її запитали, де вона була. Виявляється, дівчинка спускалася в метро. Неллі (2 роки 3 міс.) відразу помітила, що в кімнаті переставлено меблі, отже, в неї збереглися просторові уявлення.

Виконуючи дії з предметами, дитина вчиться дивитися, обмачувати, слухати. Отже, що старше дитина, то більший у неї досвід, то менше зусиль витрачає на сприймання, впізнавання і розрізнення предметів, то легше утворюються й зв’язки предмета зі словом.

Постійне вправляння, що впливає на процес розвитку відчуттів у дітей, позначається й на розвитку їх сприймання.

Якщо для правильного вибору першого предмета за названим словом (червоного жука, що рухається) дітям від 1 р. 9 міс. до 2 років потрібно по 6—8 повторень, то для правильного віднесення слова до другого предмета, навіть — складнішого, і його вибору серед схожих треба лише 4—5 повторень. При цьому стійкість зв’язків, що утворюються на слово, і правильність диференціювання у дітей після 2 років швидко зростають (Н.Г.Салміна, К.Л.Якубовська).

Наслідком вправляння є й те, що дитина до початку дошкільного періоду сприймає і незнайомі їй предмети, самостійно знаходячи для

них відповідну назву за ознакою схожості із знайомим предметом (наприклад, овал — «яєчко», «картоплина»).

Розвиток *уваги* в ранньому віці допомагає дитині фіксувати рухи обличчя дорослої людини, відтворювати її дії з предметами.

На другому році життя, коли дитина оволодіває ходьбою, різко збільшується коло предметів, що потрапляють у сферу дійового означення з ними дитини. Увага набуває більшого обсягу. Водночас зі зростанням активності дітей, із зміною та ускладненням їх предметних дій вона стає стійкішою. Тепер дитина здатна зосереджено працювати 8—10 хвилин, уставлючи вкладку, фігурки в гнізда дошки, нанизуючи кільця на стрижень башти або перевозячи кубики на своєму автомобілі з одного кутка кімнати в другий.

На другому і особливо третьому році життя вже не тільки щось привертає увагу дитини, а вона сама активно спрямовує її на новий предмет: на малюнок, на мову дорослого, на обличчя незнайомої людини. Зосередження на словах дорослого — наслідок і необхідна умова розвитку слухання, а згодом і розмовної мови дитини.

Здатність, що нарощується, до утворення і збереження хоча б на деякий час однієї домінанті дає змогу проводити з дітьми третього року життя короткі організовані заняття, об'єднуючи малят у невеликі групи, по 3—4 дітей в кожній. Однак у зв'язку з тим, що дитяча увага на цій стадії розвитку слабка, педагог має постійно поєднувати слово з показом предмета, ігрові дії з предметами.

Розвивати увагу у дітей третього року життя можна тільки тоді, коли об'єкт сприймання рухливий, змінюється. У цей період діти також легко зосереджуються на сприйманні музики, пісні; при цьому їх увагу підтримують власні рухи, що повторюють ритм музики.

Становлення уваги дитини в ранньому віці (за даними американського дитячого психолога Джені Лешлі) проходить такі стадії (знання їх допоможе полегшити працю вихователів ДНЗ груп раннього віку та батьків).

Перша стадія — дуже неуважні.

Ця стадія — норма на першому році життя. Увага дитини миттєво затримується на будь-якому джерелі інтересу, що перебуває в колі її оточення. Дитячу увагу легко відвертають нові звуки або образи. Дорослі вважають це природним і дозволяють, щоб інтерес дитини визначав гру. Однак деякі діти старше року все ще не виходять із цієї стадії. Їх увагу

відвертають шуми, іграшки та заняття інших дітей. Така обмеженість уваги може виявлятись у збудженні поведінці — дитина переходить від одного заняття до іншого і ніяк не може сидіти спокійно. Але буває, що при подібній неуважності малюк не відвертає уваги фізично — він досить кволій, його погляд із втратою уваги, наче скляний. Рідше зустрічаються діти, увагу яких відвертають фантазії або страхи, — у таких дітей можливий емоційний розлад.

Головне у допомозі неуважній дитині — це виділити спеціальний час, який вона проводить з дорослим у тихій кімнаті з мінімумом чинників, що відвертають їх увагу факторів. Дуже мало шансів, що дитина старше року з обмеженою увагою виправиться в групі, адже їй знадобиться вся увага дорослого. Спочатку такий час нетривалий — увага вкрай неуважної дитини утримується близько хвилини. Але поступове положення вирівнюється, за умови що дорослий продовжує заняття в наступні дні й тижні.

Добір іграшок і занять слід здійснювати з урахуванням інтересів малюка. Якщо дуже активна дитина цікавиться тільки м'ячами, можна придумати ігри з простим змістом: накочування м'яча на кеглі, метання у ціль або кидки в обруч. Необхідно, щоб увагу неуважних дітей привертали дорослі, наприклад: «Катруся, подивися на мене» або «Миколко, послухай». Легке доторкання може підкреслити звертання до дитини. Коли ви на цій стадії допомагаєте дитині старше року, варто відвертати її увагу якнайменше. Якщо малюк не дивиться на вас, можна організувати ігри.

Спробуйте схованки, «козу рогату», «губки бантиком», «ладусі», «рак-неборак» або просто потримайте його улюблену іграшку перед обличчям — все це покращить зоровий контакт. Можна повернути голову дитини до іграшки або покласти її палець або долоньку на іграшку, яку ви пропонуєте подивитися. Можна посадити малюка до себе на руки або сісти за ним і злегка притримувати, щоб зменшити вертіння і збільшити шанси, що він буде дивитися й слухати.

Спочатку нереально очікувати, щоб дитина довго займалася однією справою. Ігри мають бути короткими і успішними для малюка, наприклад, вкрай неуважна дитина може покласти тільки одного кубика до коробки, забувши про решту. Варто схвалити цей успіх і за кілька днів збільшувати число кубиків до того, за якого увага знову відключається. Якщо дитина витримує послідовно більше ніж одне заняття, треба мати ще одну іграшку (поза полем її зору — за спину, у пакеті, під столом) і виймати її тільки тоді, коли перше заняття закінчується.

Стадія друга — фіксована увага.

На другому році життя дитина може концентрувати увагу на чомусь на свій вибір. Така концентрація буває досить міцною, і малюк не переносить пропозицій дорослого або втручання інших дітей, що бажають зробити це по-іншому. На цій стадії дітей іноді називають «упертими». Однак річ не у ненавмисному небажанні спілкуватися. Діти поки просто не спроможні водночас слухати й продовжувати свої заняття, що поглинули їх увагу.

Деякі старші діти не заходять за межу цієї стадії. Дитину можуть не вважати «важкою», оскільки вона начебто постійно зайнята грою. Однак спостереження за увагою на другій стадії покаже, що малюк або обмежений у виборі ігор, або грається з іграшками досить монотонно. Наприклад, дитина може підходити до пісочниці «пекти пиріжки», завжди користуючись тими самими відерцем і лопаткою.

Першим завданням у разі допомоги цій дитині буде відвертання її уваги від стереотипу. По-перше, треба сісти поруч, взяти її за руку або ласкаво повернути до себе голову. Привернути увагу дитини дорослому допоможе його схильна посмішка. А потім можна злегка змінити гру дитини і нехай продовжує сама.

Коли ви проводите заняття для малюка, у якого досить тверда фіксація уваги, потрібно бути готовими зробити їому в м'якій формі багато нагадувань. Доцільно називати дитину на ім'я до будь-якої інструкції: «Олесю, послухай» або «Сашко, подивися. Ось твої черевички». Ігрові заняття мають передбачати можливість одержання дитиною нагороди або її зацікавленість, а також достатню наочність ігрових матеріалів. Мозаїчні картинки, у яких кожний елемент містить закінчене зображення, краще за ті, де треба скласти кілька шматочків, поки картинка не стане помітною.

Дитина може розбирати стаканчики, що вставляються один в один, щоб з'ясувати, що за маленький предмет шумить усередині. Вона може будувати вежу з кубиків, якщо її дозволити потім одразу ж руйнувати її або нанизувати елементи пірамідки-пружинки на стрижень, для того щоб потім натиснути на важіль і запустити їх у повітря.

Стадія третя — більш гнучка «одноканальна» увага.

Ця стадія зазвичай починається у віці двох-трьох років. Увага дитини «одноканальна», але стає більш гнучкішою. Дитина знаходить здатність відвертати увагу від свого заняття у відповідь на звернення і потім продовжувати його знову. Однак у фокусуванні уваги дитини

все ще важлива роль дорослого, оскільки саме малюк цього робити не в змозі. До початку розмови треба переконатися, що дитина дивиться й слухає.

У групі дитина може не усвідомлювати, що дорослий говорить із нею, особливо якщо перебуває де-небудь останньо. На цій стадії діти часто не реагують на інструкції, які даються всій групі, і дорослим треба виявляти терпіння й повторювати їх персонально.

Коли дорослий щось пропонує дитині в процесі її гри, часто доводиться спонукати малюка, щоб він скористався порадою, або ж просто допомагати їйому знову сфокусувати увагу на занятті.

Щойно дитина явно минає третю стадію, виникнення проблем маломовірне. Дорослий може допомогти, схвалюючи успіх малюка, виявляючи собою гарний приклад, приділяючи увагу і усвідомлюючи, скільки дитині необхідно освоїти.

Загальні особливості уваги маленьких дітей такі:

- увага дитини раннього віку *недовготрива*, *зосередженість її слабка*. Створюється лише недовготрива і нестійка домінанта. Увага постійно коливається, переміщуючись з одного об'єкта на інший без будь-якої причини, наприклад, дитина (наприкінці переддошкільного періоду) за 12 хвилин 8 раз змінила предмет своєї гри; тривалість зосередження на одному предметі *не перевищувала двох хвилин*;

- маленька дитина *не керує своєю увагою*, яка має мимовільний характер, її *привертаютъ яскраві, сильні або нові подразники*. Нестійка, що легко відвернуті, увага маленької дитини не відзначається рухливістю і некерованою, тобто не може перемікатися за її бажанням. Дитина не спроможна довільно змінювати *напрям уваги*, бо не володіє нею;

- у маленьких дітей надто *бузький обсяг уваги*. Якщо дитина тримає в руках брязкальце і її показали іншу іграшку, вона відпускає першу і тягнеться за другою. Коли трирічні дитині щось розповідають, вона кидає їсти. Розподіляти увагу між двома предметами або діями маленька дитина нездатна;

- що *молодши діти, то менше вони спроможні зосередитися на словах*, звернених до них. Словесні спочатку лише супроводжують предмети, які сприймаються наочно. Тільки поступово слово набуває такого загального значення, що здатне спричинити без будь-якого підкріплення сильного нервового збудження. Тоді (зазвичай після 2-х років) вже може збудити увагу дітей словесним сигналом, зосередити її на словесній інструкції, оповіданні;

• як і в старшому віці, увага маленької дитини найбільш стійка в активній діяльності: в іграх, маніпуляціях предметами, у різних діях.

Розвиток **пам'яті** в ранньому віці починається з перших умових рефлексів. **Пам'ять вербальна**, тобто збереження і відтворення словесного матеріалу, починає функціонувати на другому році життя, але особливо бурхливо вона розвивається після 7—8 років, що безпосередньо пов'язано з навчанням дитини в школі та з оволодінням письмовою мовою.

Трирічна дитина пізнає сад, будинок, дорогу, де вона провела літо рік тому. На другому році життя різко збільшуються обсяг і міцність дитячої пам'яті, що пов'язано не тільки з дозріванням нервової системи дитини, а й із засвоєнням ходьби, яка сприяє швидкому збагаченню її досвіду.

Моторна пам'ять починає розвиватися в середині першого року життя. Засвоєння предметних дій створює сприятливі умови для за-пам'ятування рухів і дій, що виконуються. Ті з них, які дістають потужне емоційне і ділове підкріплення у вигляді бажаного результату, що його досягає дитина, швидко змінюються. На другому році життя нескладні рухи схоплювання предметів діти виконують легко й організовано. Дитина відтворює їх у міру потреби у відповідних умовах.

Спостерігаючи за дітьми другого року життя, Є.Бібанова наголосила, що після 1 року 6 місяців діти, які живуть в умовах, що забезпечують їм вільне пересування на достатньо великій ділянці, і мають доступні їх фізичним силам і привабливі предмети, іграшки, довільно виконують такі дії: переносять, возять, дістають, котять, влізають, витягають, засовують, кидають, будують, притягають, виймають, закривають, шнурують (черевики).

На третьому році життя на основі рухової пам'яті у дітей виробляється *первинні*, ще дуже нестійкі і недосконалі виконаєські дії. Вони є основою навичок, що формуються вже в наступні періоди. Таким чином несформованими навичками є, наприклад, рухи рук під час умивання, рухами ложкою під час їди, зашнуровування черевиків, застібання гудзиків, переступання через перешкоди, біг, стрибки тощо.

Наразі доцільно розпочати вчити дітей кидати і ловити м'яч, відбивати його, підстрибувати, виконувати певні дії з олівцем, ножицями. Лабільність і нестійкість нервових зв'язків, що утворюються в корі головного мозку маленьких дітей, перешкоджають швидкому перетворенню цих рухів в автоматизми, характерні для будь-якої сформованої навички. Якщо навіть якийсь час не повторювати дій, не контролювати

і не підкріплювати їх, то це призводить до того, що утворені асоціації (сліди) швидко затухають, згладжуються, і стереотип, який окреслився, руйнується.

У ранньому віці розвивається особливо важливий вид пам'яті — **пам'ять на слова**.

Досить складно розподілити розвиток **мислення** у дитини в цей період її життя від розвитку її **мовлення**. Перше найелементарніше мислення дитини виникає у дитини на основі сприймання предметів і практичного діяння з ними. Це є *наочно-дійове* мислення. Становлення цього мислення відбувається ще до появи у неї активного мовлення, тому воно не впливає на спілкування з дорослим. Переход до мовного опосередковання пізнання дитиною предметів виявляється передусім у виникненні в неї суджень і словесних узагальнень.

Про особливості розвитку мовлення дитини в перший рік життя ми вже писали (див. попередню книгу: О.Кочерга. Психофізіологія раннього дитинства. — К.: Вид. дім «Шкіл. світ»; Вид. Л.Галіцина. — 2006. — С.86—97). Але тепер розглянемо його особливості в період від 1 до 3 років.

Один рік і три місяці. Користується десятьма і більше словами. Період цей можна характеризувати як «мовлення окремими словами». У мовленні дитини превалують слова-речення. Перший період другого року життя характеризується повільним розвитком активного мовлення. Речення можуть формуватись з двох слів.

Один рік і шість місяців. Пробує пов'язати два слова у речення. Ці спроби мають у дітей різну міру успішності. Часто композиція слів у цих реченнях побудована таким чином: одне слово уточнює зміст іншого (замість того, щоб сказати: «Мамо, я хочу, щоб ми пішли на прогулянку», — що для дитини неможливо і недоступно в цьому віці, вона каже: «Мамо, тпру!» або «Мамо, гулі!» тощо. Запас слів, які дитина активно використовує, — 18—25.

Один рік і дев'ять місяців. Дитина може назвати п'ять зображень на картинці. Розпізнавання зображень свідчить про зв'язок між можливістю дитини розуміти графічне зображення (розуміти намальоване) та називати це зображення. Це підготовка до того, що дитина почне називати у наступні періоди і свої власні «малюнки».

Два роки. Ставить перші запитання. Поява запитань — це перший, яскраво окреслений вияв зв'язку мислення і мовлення дитини. Фігурують два типи запитань: «Що це?» та «Де..?». Отже в обох випадках приводом для запитань дитини є потреба, яка виникає через брак інформації («Що це?» — потрібна інформація про новий,

незнайомий досі об'єкт, з яким дитина бажає встановити контакт. Запитання «Де..?» — це потреба в інформації, куди зник предмет). Дитина продовжує вчитись будувати короткі фрази з двох-трьох слів. Може словесно відвернути прохання. Використовує своє ім'я, коли говорить про себе. Розуміє значення 100—300 слів. Слова у реченні граматично не поєднані. Використовує неправильні закінчення слів, припускається помилок у використанні різних частин мовлення (іменників, дієслів). Вимовляння нечітке, у мовленні немає багато звуків.

Два роки і шість місяців. Дитина намагається ставити різноманітні запитання. У цей період перші запитання «Що це?» і «Де..?» стають частішими. До попередніх запитань, які вже засвоїла дитина, додаються нові, це запитання «Як?», спрямоване на з'ясування способу якоїсь дії і найпоширеніше «Чому?». Збільшення кількості запитань «Чому?» допомагає підтримці психічної активності дитини. Саме за допомогою запитання «Чому?» словесний зв'язок з іншими людьми дедалі більше утверджується. Дитина на поставлене запитання може задовольнитись відповідлю, яка складається з одного слова (але варто дорослим пам'ятати про те, що краще все-таки відповідати не одним словом, а більш повно, це допоможе підтримці та розвитку пізнавального інтересу у дитини і покращенню мислительної діяльності), тому що ці запитання насамперед спрямовані **на підтримку комунікативного зв'язку**, а потім на те, щоб одержати інформацію про певний предмет або дію.

Три роки. Мовлення дитини стає більш плавним, упевненим, складається із закінчених речень. Дитина може зв'язно розповісти (передказати) простий випадок або оповідання. Вона може досить пристойно розповісти маленьку казочку або оповідання, які чула. Словниковий запас може складатись до 1 000—1 500 слів. При цьому основну частину словника становлять *іменники* до 60 %, близько 25—27 % — *дієслова* і лише 10—12 % — *прикметники*.

Для того щоб мовлення активно розвивалося, важливо, щоб мозок дитини був готовий до цього, щоб нейрофізіологічні процеси відбувалися стабільно та злагоджено, відповідно до віку дитини. Зрозуміло, що мозкова діяльність в утробному розвитку дитини потім від народження і до трьох років у своєму розвитку долає складний шлях, який має вплив на становлення психічного світу дитини.

Розвиток **почуттів** у ранньому віці стає початком роботи власної оцінки джерелом становлення критичності дитини. Мозкові структури

активно розвиваються, спонукаючи перехід від емоцій до зародження почуттів.

Найсильнішу емоційно-позитивну реакцію спричиняють у дитині ігри, жарти з нею дорослі: дорослий ховається за спину ліжка, ховає іграшки, які дитина одразу знаходить, співає пісеньки, супроводжуючи їх пlesканням у долоні, котить з дитиною м'яч, крутить дзигу.

На другому році життя дедалі більшу радість дитина дістає від таких ігор з старшими, в яких сама вона є ініціатором. Рухаючись по кімнаті: в кріслі на коліщатах, малюк (1 рік 4 міс.—1 рік 6 міс.) з величезною радістю «наїжджає» на дорослого, і коли той робить вигляд, що падає, дитина захлинається від захоплення й готова повторювати свої наїзді десятки разів підряд. Або вона ховається від матері. Але радість від того моменту, коли вона її знаходить, така велика, що малюк не витримує і саме вилізає із затишного місця з радісним криком «А-а!» і захопленим виразом на обличчі.

Характерно, що серед спостережень, зроблених вченими, зовсім не має фактів, які свідчать про «природне» почуття страху, яке переживає дитина, або почуття беззахисності. На першому і навіть другому році життя діти часто, на подив дорослого, спокійно протягують руки до собаки, доторкаються до нього, роблять спроби схопити за хвіст кішку. Вони ще не знають поведінки тварин і тому не відчувають страху. Якщо собака загарчить або кішка подряпає дитину, вона потім боятиметься наближення собаки, кішки або будь-якої іншої тварини. Отже, почуття страху набуте, воно — результат особистого досвіду дитини, що виникає як умовний рефлекс на подразник, який дістав негативне підкріplення.

Серед почуттів річної дитини на особливу увагу заслуговує **почуття подиву**, яким діти реагують на нове, несподіване, яскраве і незвичайне явище. Воно є початком пізнавального ставлення дітей до навколошнього світу.

Почуття помітно змінюються на другому-третьому році життя. Вони зумовлені двома основними чинниками: розвитком самостійності дітей у пересуванні та діях з предметами і спричиненим цим розширенням спілкуванням дитини з людьми.

Замість пасивного, що ґрунтуються на мимовільному наслідуванні, «зареження» почуттями іншого (тобто повторення плачу, крику, усмішки), характерного для немовляти першого року життя, діти до кінця раннього віку починають виявляти власні почуття й інтерес до довкілля. Бачачи, що мати плаче (або тільки робить вигляд, що плаче), дитина (1 рік 7 міс.—2 ро-

ки) починає її заспокоювати, песттити, гладити по щоці. Діти починають радіти присутності інших дітей, які також щось роблять: катять м'яч, поплескують по ньому рукою, граються з кольоровою пірамідкою. Тут ще немає спільноти гри, є тільки «дія поряд», але й вона вже викликає у дитини позитивні переживання. До кінця раннього віку виникають перші спільні ігрові дії дітей з м'ячем, машиною та іншими іграшками.

З другої половини другого року життя діти особливо яскраво виявляють почуття радості й гордості від власних досягнень. Вдалося залізти на гірку — дитина радіє і вимагає до себе уваги. Змогла витягти палицю, що застрияла, — верещить від захоплення.

Важливу роль у розвитку у дитини почуттів відіграє оволодіння мовленням. З включенням мовних сигналів і реакцій змінюється й перебіг емоційних процесів. Дедалі більшу роль починають відігравати кіркові процеси, хоча сила збудження підкіркового шару надовго зберігає своє значення в загальній поведінці дитини.

Істотну роль відіграє словесне позначення дорослими свого ставлення до дій дитини. Словеса, що містять оцінки, стають основою почуттів, які формуються у дітей, а надалі й моральних понять та суджень.

Сашко (1 рік 11 міс.) відкідає сірі, безбарвні малюнки. Вони йому не подобаються, і він каже: «Нетікася, пагапа» (нецікаво, погана). Сашко (2 р.) засунув палець у рот (це йому забороняють), вийняв його і задоволений каже: «Тепель колосій» (тепер хороший). Світланка (2 роки 2 міс.), побачивши, як бабуся вибиває подушку палицею, заплакала: «Погана бабуська».

На перших порах слово ще не може викликати в дитини будь-якого почуття, бо словесний сигнал ще не має для малюка відповідного оцінного значення. Слово набуває оцінного значення, коли додатково підкріплюється відповідним емоційним ставленням дорослих: їх мімікою, жестами, діями, інтонацією голосу. Якщо ці засоби дій не збігаються з відповідними словами, дитина довго не засвоює певного слова в його оцінному значенні. Воно лишається сигналом, який не діє на її почуття.

На другому і третьому роках життя змінюються й *пізнавальні почуття дітей*. Подив, характерний для річної дитини, змінюється елементарною цікавістю. Засвоївши мову, дитина ставить безліч запитань. Засвоєння мови веде й до усвідомлення дитиною деяких почуттів, які вона переживає, її допитливі очі й руки уловлюють багато цікавого, дивного, незрозумілого.

Успіх дій приносить дитині радість і нове почуття самоутвердження, самооцінки: «Ось що я можу». Зі зростанням самостійності й самосвідомості виникають і нові почуття: образа, якщо з дитини хтось глузував, обдурив, не взяв на руки, почуття збентеження, сорому, якщо зробила щось недозволене; якісь елементарні вияви заздрощів, якщо в іншій є те, чого немає в неї.

Отже, до кінця раннього віку дитині доступні найрізноманітніші людські почуття. Вона надто, а іноді й бурхливо, переживає їх. Особливості нервової діяльності малюка завдають почуття яскраво вираженого ефективного характеру, який може надовго зберегтися, якщо спеціально не тренувати гальмівних процесів.

Однак, якщо нервові процеси у малюка не відзначаються стійкістю і силою, його неважко переключити, тобто відвернути від того предмета або явища, яке спричиняло відповідні переживання.

Уява в цьому віці ще тільки закладається. Взагалі варто сказати про те, що цей психічний процес набуває потужності тільки в п'ять років.

Передумовами уяви є уявлення, які з'являються на другому році життя. У віці близько півтора року малюк упізнає зображення на картинці. Він переживає бурхливі позитивні або негативні емоції відповідно до змісту зображеного. Але річ у тім, що картинка ніколи не буває точною копією зафіксованого в минулому досвіді предмета. Він відображає дійсність узагальнено, виділяючи найбільш істотне в реальному об'єкті й виступаючи його знаком.

Про перші прояви уяви у 2,5—3 роки свідчить уміння дитини діяти в уявлюваній ситуації з уявлюваними предметами. Перші наслідувальні ігри, що виникають на другому році життя, ще не містять елементів уяви. Якщо дитина «їсть» порожньою ложкою, то зроблена нею дія визначається конкретною ситуацією, у якій вона задіяна у цю мить. Вона освоює функцію предмета, дію з ним і повторює його. Малюк дотримується логіки предмета: якщо є ложка, то нею потрібно їсти, і не важливо, наповнена вона чи ні. Нерідко, на перший погляд, здається, що дитина використає один предмет замінником іншого. Так, малюк підносить ложку до подушки, кубика, іграшкової киці. Тут дія визначається ложкою, з якої пов'язане годування, а не ігровим «годуванням» предметів. Зачатки уявлюваної ситуації виникають, коли дія із предметами доповнюється їх перейменуванням.

Однією з причин виникнення уяви є психологічна дистанція між

дитиною їй дорослим, дитиною їй об'єктом її бажань. У грі малюк діє в умовній уявлюваній ситуації, але як дорослий, бо не може реально дотримуватися всіх привабливих дій старших (Г.Д.Кирилова).

У грі він відображає дії дорослих, але узагальнено їй умовно, передаючи лише їх зміст, зовнішній малюнок. Так, дитина не робить всіх операцій, пов'язаних з приготуванням їжі, а лише ставить каструльку на плиту, помішує ложкою і відразу починає годувати ляльку. Але зміст дій є реальним — приготувати їжу і нагодувати. Тому розбіжність між реальним змістом дій та умовною технікою її виконання робить її необхідною і породжує уявлювану ситуацію. Адже сама дія виконується «начебто», «навмисне». Дитина діє з одним предметом, а уявляє на його місці інший.

Мотив ігрової дії полягає не в отриманні реального продукту, результату, отже, ігрову дію треба розглядати як уявлювану реалізацію нереалізованих бажань.

Розвиток початкових форм уяви в дитині раннього віку пов'язаний з узагальненістю ігрових дій та ігрових предметів (Є.В.Зворигіна), а також з тим, що до репертуару ігрових дій міцно входять заміщення. За даними Н.Л.Галигузової, малюк не одразу відгукується на заміщення, які пропонує дорослий, а грає тільки з реальними іграшками. Він, наслідуючи дорослого, може використати ті самі, що й дорослий, предмети-замісники, але заміщення є дуже нестійкими, некритичними й мало усвідомленими.

Перелом настає тоді, коли малюк відмовляється використати будь-яке заміщення, пропоноване дорослим. Тепер настає критичність у використанні предметів у новій функції. Діти зі своєї ініціативи залишки відтворюють показані дорослим заміщення. Заміщення осмислено, але має все-таки відтворювальний, а не творчий характер. Найважливішим чинником, що забезпечує можливість перенесені значення на інші предмети, є мова. З нею і пов'язаний подальший розвиток заміщення. Освоєння мови призводить до того, що в грі з'являються перші самостійні заміщення, яким дитина спочатку дає реальні назви (використовує паличку замість ложки, але називає паличкою) або ігрові у сполученні з реальними (називає її водночас і паличкою, і ложкою), а потім тільки ігрові (діє з паличкою як з ложкою й називає її ложкою).

Отже, в ігровій діяльності дітей раннього віку зароджуються творчі елементи. Дитина на тлі інтересу до нового виду активності швидко починає відступати від зразків дій, що задають дорослі, вносити

в них свої нюанси, варіювати, апробувати різні схеми їх виконання, а також здійснювати самостійні ігрові дії. Але уява має репродуктивний характер. На третьому році життя потреба в ігровій діяльності стає самостійною потребою дитини, хоча потребує підтримки й заохочення дорослого. Основним змістом гри у ранньому дитинстві є розгорнуте орієнтування в предметному аспекті людської діяльності. Це орієнтування починаються з наслідування дій дорослого й розвиваються за самостійною творчою побудовою образів дій із предметами, поки ще з опорою на реальні об'єкти.

ТЕМПЕРАМЕНТ ДИТИНИ

Придивіться уважно до свого малюка: він примхливий і плаксивий або часто-густо тішить вас гарним настроєм? Порохливий, замкнутий або дуже товариський? Некерований або слухняний? Всі ці особливості в тій або іншій ситуації можуть виявлятись у будь-якої дитини. Однак іноді такі риси досить стійкі. Від чого ж залежить поведінка та емоційні реакції малюка?

Насамперед від його *темпераменту*. Темперамент пов'язаний з особливостями нервової системи дитини, з **інтенсивністю, урівноваженістю, рухливістю психічних процесів і станів**. Тип темпераменту визначається генами, тобто є *вродженим*. Ще в V ст. до н. е. давньогрецький лікар Гіпократ виділив чотири типи темпераменту: **меланхолік, холерик, сангвінік, флегматик**. Психологічні описи цих типів були дані пізніше (І.П.Павлов, Я.Стреляу та ін.).

Прояв того або іншого типу темпераменту можна помітити з самого раннього віку. Оскільки темперамент змінити не можна, дорослим потрібно знати його особливості, щоб зрозуміти причини поведінки дитини і допомогти їй знайти себе в цьому світі.

Меланхолік. Малюк-меланхолік малоактивний, його рухи слабкі, а мова тиха й некваплива. Батьки такої дитини, як правило, не мають проблем, пов'язаних з його зайвою рухливістю і галасливістю. Гуляючи з таким малюком, не варто турбуватися, що він втече або залізе куди-небудь: він для цього дуже нерішучий. Перш ніж щось почати, обов'язково попросить у мами дозволу, так ще й оглянеться кілька разів: чи не проти вона, чи схвалює його дії.

Настрій меланхоліка коливається між пригніченим і спокійно-веселим. При цьому він дуже вразливий і болісно чутливий до дріб'язків. Наприклад, ще кілька хвилин тому ваш малюк захоплено малював, і от він уже гірко плаче. Через що? Може, зламався олівець, може, малюнок вийшов не таким, як хотілося? Маленькому меланхолікові не важко знайти привід для прикрості.

Виховуючи таку дитину, потрібні терпіння й такт. Вона дуже повільно вчиться, тому що боїться нового, скрізь бачить складнощі та небезпеки, а при зіткненні з найменшою перешкодою одразу опускає руки. Замість того щоб переживати, що малюк вдариться, впавши

з крутого гірки, вам доведеться вмовляти його туди залісти. Меланхоліки, як правило, дуже ретельні та старанні, але не люблять привертати до себе увагу. Вони відмовляються виступати на дитячих ранках і відповідати біля дошки. Будь-яке зауваження або погана оцінка викликають у дитини розpac: вона плаче, причому її приkrість така велика, що вона не може нічого робити.

Як тоді бути, запитаєте ви, взагалі не робити зауважень, щоб малюк не засмучувався? Звісно, ні. По-перше, це нереально, а по-друге, призведе до додаткових труднощів у дитячому садку, а пізніше — у школі. Якщо ви бажаєте цього уникнути, треба поступово привчити малюка до критики. Дитина погано поводилася або не впоралася із завданням? Зробіть їйому зауваження. Але в жодному разі не кричіть. Нехай ваш голос буде тихим і спокійним, але твердим. Обов'язково одразу похваліть малюка за інші досягнення або просто за старання. Втіште, якщо він розплакався, і запропонуйте свою допомогу. Згодом ваш син або доночка перестануть сприймати критику як трагедію.

Холерик. Маленький холерик, навпаки, не боїться труднощів, дуже завзятий у їх подоланні. Його інтереси стійкі й постійні. Якщо вже такий малюк поставив перед собою мету — не важливо яку: дістати з верхньої полиці вашу улюблену вазу або побудувати вежу з кубиків — він її обов'язково досягне. При цьому виявить дивну винахідливість і наполегливість. Навряд чи піддастися в цю мить на ваш вивергт: на пропозицію подивитися мультфільм або пограти у м'ячик.

Холерик енергійний, непосидочний. Він багато, швидко й голосно говорить. Усі його почуття можна прочитати за виразом обличчя. Як правило, такий малюк веселий і життерадісний, але настрій у нього дуже швидко змінюється. Дитина буває запальна і нестримана. Вона легко може розлютитись, якщо хтось не задовольняє її вимоги або заважає. Однак малюк не злопам'ятний і так само швидко заспокоюється.

Холерикові властиві необачність імпульсивність вчинків. Він рідко витрачає багато часу на роздуми, коли приймає рішення. Тому його дії можуть бути небезпечними для нього самого й для оточення. Така нестриманість часто призводить до численних скарг з боку вихователів у дитячому садку: малюк непосидочний, галасливий, б'ється з дітьми, не дотримується правил поведінки, може нагрубити у відповідь на зауваження.

Виховуючи маленького холерика, вам потрібні пильність, наполегливість і суровість. Намагайтесь вгадувати дії дитини. Якщо вони приховують небезпеку, слід зупинити малюка і спокійно пояснити, до чого може привести його вчинок. Вдома установіть певні «закони»

поведінки і вимагайте від сина або доночки, щоб вони їх дотримувалися. Не бійтесь робити дитині зауваження. На відміну від меланхоліка, холерикам притаманна стимулювальна дія. Дитина виявляє активність, намагається віправити помилки. Однак, щоб уникнути вибухів гніву і дратівлівості, не обмежуйте своєї дитини більше, ніж це насправді необхідно.

Сангвінік. Дитину-сангвініка відрізняє виразна міміка, енергійна жестикуляція, швидка мова. У нього зазвичай рівний, позитивний настрій. Як і холерик, маленький сангвінік самостійний і наполегливий. Він може довго займатися якоюсь справою, не відвертаючи увагу і не стомлюючись при цьому. Однак якщо холерик так ставиться до будь-якого завдання, увагу сангвініка привертає тільки те, що йому цікаво. Вам не вдастся примусити свого малюка зробити що-небудь, якщо він не захоче цього сам. Оскільки дитина з цим типом темпераменту може за бажання стримувати прояв своїх почуттів, вибух гніву і агресії в ній бувають вкрай рідко. Вона, швидше, проігнорує ваші вимоги і продовжить займатися своїми справами. Так само не властиві їй необачність і поспішність при прийнятті рішень. Кожну свою дію малюк ретельно обмірковує і зважує.

Таким чином, у батьків дитини-сангвініка, ймовірно, не виникає труднощів під час його виховання. Малюк легко звикає до нової обстановки і знаходить спільну мову з дітьми і дорослими, він швидко засвоює правила поведінки, слухняний. Тому немає причин для занепокоєння про його поведінку ані вдома, ані в гостях, ані на вулиці, ані в дитячому садку.

Флегматик. Малюк-флегматик не склонний до бурхливого вираження своїх почуттів. Його міміка і жести стримані та маловиразні, мова повільна, спокійна і рівномірна. Він завжди незворушний і добре володіє собою. Маленький флегматик, як правило, слухняний. Однак ігнорує безліч подій, що відбувається довкола нього, і здається байдужим до людей. Таку дитину важко розсмішити або засмутити. А зацікавити і спонукати до діяльності її може тільки щось екстраординарне.

Малюк нерідко цілий день сидить на самоті, катаючи по підлозі машинку. Не потрібно його турбувати. Він навряд чи погодиться на вашу пропозицію побалакати або пограти в нову гру. Флематик взагалі погано пристосовується до всього нового. Так, він неохоче сходиться з незнайомими людьми. Це варто враховувати, коли ви відаєте малюка в дитячий садок або просите привітатися зі своїми гостями і посміхнутися «добрій тіточці» на вулиці.

Темперамент дитини

Він також негативно реагує на порушення прийнятих у родині правил поведінки і на ситуації, що вимагають швидкого прийняття рішень. Тому, якщо ви збираєтесь піти зі своїм малюком погуляти, заздалегідь попередьте його: він має звикнути до цієї думки. Але навіть у цьому разі від вас потребне терпіння — ваш маленький флематик обов'язково буде одягатися не поспішаючи.

Дитина з таким типом темпераменту робить повільно все, у тому числі й учається. Вона неспритна, з певною витратою сил освоює нові способи діяльності і перемикається з одного завдання на інше. Водночас вона дуже енергійна, наполеглива, може тривалий час працювати не стомлюючись. Тому якщо дитину-флематика не обмежують у часі, вона домагається гарних результатів.

Завершуючи огляд проявів темпераменту в ранньому віці, дорослим потрібно враховувати, що «чисті» типи темпераментів зустрічаються вкрай рідко. Тому дoreчніше говорити про змішані темпераментні характеристики.

Змінити темперамент практично неможливо. Тому при вихованні потрібно враховувати його властивості, а не намагатися їх переробити.

КРИЗА ТРЬОХ РОКІВ

Криза трьох років — це своєрідний «рубікон» між раннім і дошкільним віком, який має подолати кожна дитина (останнім часом деякі дослідники вказують на більш ранній час її початку в 2,5 року і пов'язують цю зміну з процесом акселерації). Це один з найскладніших моментів у житті дитини раннього віку, що має неабиякий вплив на подальший її розвиток. У цей період відбуваються певний розпад і перегляд старої системи соціальних стосунків, руйнуються звичайні стосунки з дорослими та вибудовуються досі незнайомі. Як вважав Д. Б. Ельконін, криза 3-х років — це криза соціальних стосунків, а будь-яка криза стосунків є кризою виділення свого «Я».

Завершується період цілковитої залежності від батьків. Відбувається зміна позиції дитини, яка виражається у зростанні її самостійності та активності. Діти вимагають від близьких дорослих своєчасної перебудови стосунків. Якщо ж нові стосунки з дитиною не складаються, її ініціатива не заохочується, самостійність постійно обмежується батьками, у дитини виникають безпосередньо кризові явища, що позначається на взаєминах з дорослими, а іноді й з однолітками.

Ця криза вперше була розкрита в роботі Ельзи Келер «Про особистість трирічної дитини». Вона виділила 7 характеристик кризи трьох років.

1. Негативізм. Це негативна реакція, пов'язана із стосунками однієї людини з іншою. Дитина відмовляється взагалі підкоритися певним вимогам дорослих. Головний мотив дій — зробити навпаки, прямо протилежне тому, що йому запропонували. Л. І. Божович описує два приклади негативізму. Хлопчик вирішив малювати, але замість очікуваної відмови отримав згоду батьків. З одного боку, малювати йому хочеться, з другого — ще більше хочеться зробити навпаки. Хлопчик знайшов вихід із цієї складної ситуації: розплакавшись, він почав вимагати, щоб малювати йому заборонили. Після виконання цієї вимоги він залишки почав малювати. Інший хлопчик читав «навпаки» відомі рядки О. Пушкіна: «И не по синим, и не по волнам, и не океана, и не звезды, и не блещут, и не в небесах».

2. Вередливість. Це реакція на своє власне рішення. Вередливість полягає в тому, що дитина наполягає на своїй вимозі, на своєму рішенні.

Тут відбувається виділення особистості й висувається вимога, щоб на цю особистість зважали. Впертість не слід плутати з наполегливістю, завдяки якій дитина досягає бажаного. Вперта дитина наполягає на тому, чого її не так вельми хочеться, або її зовсім не хочеться, або давно розхотілося.

3. Гонорливість. Близька до негативізму та вередливості, але має свою особливість. Це протест проти порядків, які існують вдома. Вона спрямована не проти конкретного дорослого, а проти системи стосунків, що склалися в сім'ї, норм виховання. Дитина наполягає на своїх бажаннях і невдоволена всім, що її пропонують і роблять інші. «Та ну!» — найбільш поширенна реакція в таких випадках. Враховуючи, що гонорливість — це риса, яка властива українській ментальності, то слід особливо бути уважним до дитини.

4. Славілля. Стремління до еманципації від дорослого. Зрозуміло, яскраво проявляється тенденція до самостійності: дитина хоче робити її вирішувати все сама. У принципі, це позитивне явище, але під час кризи гіпертрофована тенденція до самостійності призводить до славілля, вона часто неадекватна можливостям дитини і спричиняє додаткові конфлікти з дорослими.

5. Знечіння. Це характеристика всіх наступних перехідних періодів. ¹ Чо ж знається в очах дитини трьох років? Йде знецінення старих правил поведінки. Дитина може почати сваритися, кинути або поламати улюблену іграшку тощо. Ш.Бюлер описала жах сім'ї, коли мати почула від дитини «дурепа».

6. Протест-бунт. Він проявляється в частих суперечках з батьками. «Вся поведінка дитини набуває рис протесту, нібито дитина перебуває у стані війни з довкіллям, у постійному конфлікті з ними», — писав Л.С.Виготський.

7. Деспотизм. У сім'ї з однією дитиною може з'явитися деспотизм. Дитина жорстко проявляє свою владу над дорослими, що оточують її, диктує, що вона ютиме, а що — ні, може мама йти додому чи ні тощо. Якщо в сім'ї кілька дітей, замість деспотизму можуть виникнути ревнощі: та сама тенденція до влади тут виступає як джерело ревнощів, нестерпного ставлення до інших дітей, які не мають майже ніяких прав у сім'ї з погляду маленького деспота.

Криза трьох років — це значна зміна взаємин, які існували дотепер між дитиною і дорослим. Наприкінці раннього віку виникає тенденція до самостійної діяльності, яка знаменує собою те, що дорослі більше не є закритими для дитини предметом і способом дій з нею, а нібито

вперше розкриваються перед нею, виступають як носії зразків дій і стосунків у навколошньому світі.

Феномен «Я сам» означає не тільки виникнення зовні помітної самостійності, а й водночас відділення дитини від дорослого. У результаті такого відділення дорослі нібито вперше виникають у світі дитячого життя. Світ дитячого життя зі світу, обмеженого предметами, перетворюється у світ дорослих людей. Тенденція жити спільним життям з дорослим проходить через все дитинство; дитина, відділяючись від дорослого, встановлює з ним більш глибокі стосунки, наголошував Д. Б. Ельконін.

Проходячи таку складну перебудову, дитина може набувати певних відхилень у своїй поведінці, тому слід знати про них і вчасно реагувати на ці зміни. Раннє виявлення негараздів та їх подолання у діях дитини допоможе збереженню її психічного та фізичного здоров'я.

ПРОФІЛАКТИКА ДИТЯЧОЇ НЕРВОВОСТІ

У дітей раннього й дошкільного віку психічна діяльність перебуває в стадії активного становлення. Раніше ми розглядали умови, необхідні для оптимального формування реакцій, що утворяться й відбуваються за принципом умовного рефлексу. Це основні функції системи вищої нервової діяльності, що у людини трансформується в складні психічні явища й процеси, форми людського мислення.

Якщо немає оптимальних умов для формування психіки дитини, починаючи із самого раннього дитинства, можуть виникнути функціональні порушення вищої нервової діяльності, що відбуваються насамперед у різноманітних формах неадекватного поводження. За неправильного підходу дорослих форми неадекватного поводження у малюків закріплюються, набувають більш стійкого характеру, у них виникають неврози. Тоді потрібне вже відповідне лікування, обумовлене психоневрологом або психіатром. У низці випадків, якщо не лікувати дитину, неврози призводять у подальшому до несприятливого розвитку особистості.

Порушення поведінкових реакцій.

Нормальне поводження дитини характеризується його активним, емоційно-позитивним ставленням до довкілля. Дитина жваво цікавиться всім, що відбувається навколо, охоче вступає у спілкування з дорослими, із захопленням грає самостійно або з іншими дітьми, спокійно, без вередувань, виконує вимоги дорослих: міє руки, одягається й роздягається, лягає спати тощо.

Не можна вимагати від дитини, особливо раннього віку, щоб її поведінка була оптимальною. Незрілість її мозку та недосконалість функцій призводять до певної нестійкості поведінки. Для дитини раннього віку вона природна. Так, будучи захопленим грою, малюк може не одразу відповісти на пропозицію вихователя або батьків йти їсти чи спати. Він може заплакати, якщо в нього забирають іграшку або його забирають від дітей, з якими він грав. Коли дитина стомлена, вона може заплакати від найменшого осудження або невдачі на будь-якому занятті. Але такі реакції короткочасні, непостійні, й причину їх виникнення завжди легко пояснити.

Форми неадекватного поводження.

Поведінку дитини можна вважати неадекватною у тому разі, якщо вона часто ѹ необґрунтовано перебуває в негативному емоційному стані та її реакції перешкоджають оптимальному задоволенню її власних органічних і психологічних потреб, або заважають нормальному життю дітей і дорослих, що оточують її.

До неадекватних реакцій належать:

- **упертист**, тобто відмова підкоритися обґрунтованим вимогам дорослих. Наприклад, дитина категорично відмовляється љити їсти або спати, хоча вона голодна і хоче спати; мити руки, які забруднила, одягти пальто, хоча ѹ холодно тощо;
- **вередування**, виявляється в тому, що дитина виражає будь-яке бажання, а за спроби його задовольнити від нього відмовляється. Наприклад, просить ляльку, коли одержує її, каже: «Не хочу ляльки!»;
- **невмотивований плач**, що виникає у дитини з найменшої незнаної причини. Наприклад, інша дитина, проходячи мимо, зачепила її або вихователька не одразу зав'язала її шнурки тощо;
- **відмова від контактів з вихователем**, коли ніякі спроби заохотити дитину до розмови, викликати до себе позитивне ставлення, не мають успіху;
- **відмова від контакту з іншими дітьми**, коли дитина прагне бути окрім від дітей, грає тільки одна, останорон від них, плаче, коли до неї підходять діти, відвертається від них, не розмовляє з ними, не хоче брати участі у групових іграх і заняттях разом з іншими дітьми;
- **рухова розгалъмованість** — дитина дуже рухлива, не може зосередитися на будь-якій діяльності, швидко переходить від одного предмета до іншого, не здатна до стійкої уваги на заняттях і в іграх, заважає грati іншим дітям; агресивна — штовхає й б'є інших, кричить, забирає іграшки, кусає дітей спочатку, щоб забрати іграшку, а потім виражає цим свій збуджений стан; ламає і кидає іграшки.

Причини виникнення неадекватного поводження. Дитина може мати деякі вроджені передумови для так названої дитячої нервовості. Вона може успадкувати від батьків склонність до слабкого або збудливого типу нервової діяльності, а виходить, її нестійкість, призводить до нервовості.

Розрізняють вроджений нахил до нервовості, що виникає у плоду до народження під впливом несприятливих умов внутріутробного розвитку. Такі умови створюються, якщо мати під час вагітності перенесла важке захворювання або нервове потрясіння, погано харчувалася, вживала алкогольні напої, курила. Сприяють цьому також токсикози другої половини вагітності, бо при цьому плід одержує недостатньо кисню. В останні місяці вагітності

найбільш активно розвиваються функції головного мозку, у цей час клітини центральної нервової системи особливо чутливі до кисневої недостатності. За таких несприятливих чинників ознаки нервовості проявляються вже в перші дні після народження дитини: вона багато кричить, часто прокидається, будь-які негаразди позначаються на її мозку, який ще швидко розвивається. Це насамперед пологова травма, захворювання періоду новородженого і у перші місяці життя, а більше у старшому віці — тривалі захворювання, неправильне харчування, недотримання правильних вікових режимів, особливо недостатній денний сон. Дуже рано, з перших місяців життя, починають позначатися і соціальні причини. Уже у віці 1-го року можливі прояви наслідків неправильного виховання.

У першому півріччі життя дитини формуються взаємини в системі «мати — дитина». Усякі порушення в цій системі позначаються на розвитку малюка, особливо на врівноваженості його психіки. У другому півріччі відбувається бурхливий процес становлення спілкування із членами родини. У цьому віці кількість психогенних, так званих стресових чинників збільшується. Дитина зауважує і по-своєму переживає все, що відбувається навколо неї. Що старше вона стає, то більше чинників соціального середовища впливає на її поведінку.

До значної напруги нервової системи та розвитку нервовості може привести гучна обстановка, сімейні сварки. Дитина починає зауважувати несправедливе до себе ставлення, різкий або нервовий, швидкий перехід від надмірної суровості до пестощів, часті заборони, придушення ініціативи.

В умовах ДНЗ неадекватне поводження проявляється насамперед при звиканні дитини до нових умов життя.

Як ліквідувати неадекватні форми поводження. Що раніше спробувати позбавити дитину від проявів неадекватної поведінки, то більше успішними будуть результати. Однак для цього слід дотримуватися певних умов: насамперед — порадитися з психологом, лікарем і з'ясувати, який стан здоров'я дитини; налагодити контакт з батьками і разом з ними боротися за нормалізацію психічного стану малюка; пам'ятати, що різні форми неправильного поводження дитини вимагають різного підходу до нього.

Так, у разі прояву вередливості і впертості слід забезпечити до дитини спокійне, доброзичливе ставлення, діяти методом відвертання і не заохочувати неправомірних вимог, не вдаватися до покарань. Краще перестати на деякий час контактувати з дитиною. Без відповідної реакції дорослого її стає нецікаво вередувати чи впиратися. Тоді треба підійти до неї і спробувати залистати до будь-якої діяльності або гри, при цьому треба зберігати до дитини спокійне та доброзичливе ставлення.

Правильні виховні підходи в родині і в дошкільній установі приводять до бажаного результату.

При плаксивості доцільно відвертати увагу дитини, приголубити, залучити її до спільноти гри з дітьми, дати доручення, щоб вона їх самостійно виконувала.

Велике значення для профілактики порушень поведінки має єдність дій персоналу дошкільної установи й батьків.

Рухове розгалужування можна зняти, включивши дитину в заняття, пов'язані з цілеспрямованою діяльністю, яка має здійснюватися при позитивному емоційному ставленні малюка, його зацікавленості. Варто чергувати періоди рухової активності з періодами концентрації уваги, прагнучи до збільшення стійкості діяльності дитини. Якщо дитина настроєна агресивно, передусім варто з'ясувати причини такого стану: обстановку у родині, стан здоров'я малюка, стан його нервової системи. Слід уважно стежити за поведінкою дитини, не допускати ситуацій, що сприяють прояву агресії. Іноді доцільно перевести таку дитину в групу старших дітей. Дитину з проявами агресії треба постійно тримати в полі зору, займати її індивідуальною грою, давати цікаві доручення, стежити, щоб вона була зайнята грою або цілеспрямованою діяльністю.

Профілактика неадекватної поведінки полягає у створенні для дитини оптимальних умов розвитку, забезпечення достатньої, але не надмірної фізичної та психічної активності повноцінного спілкування з дорослими, правильної організації колективних ігор, систематичного перебування на свіжому повітрі, процедури загартування, чергування активності й відпочинку, зміни різних видів діяльності. Виховна робота має містити індивідуальний підхід до дітей. Так, у нерішучих дітей слід пробуджувати активність, стимулювати їх діяльність, даючи завдання до труднощів, які зростають.

Варто усіляко заохочувати у дитини прояв самостійності. Якщо на слова «я сам» обмежувати дії малюка забороняти йому робити, що він хоче, то він дуже швидко починає відмовлятися виконувати вимоги дорослих. Постійні заборони сприяють розвитку дитячої нервовості. Разом з тим слово «не можна» має бути справжньою забороною. Якщо дитина після слова «не можна» отримує бажане, то це слово не закріплюється як заборона. Для того щоб у дитини вироблялася диференціювання на слова «можна» і «не можна», дії дорослих мають відповідати змісту цих слів. Відсутність такого диференціювання ускладнює життя дитини, що не слухається не тому, що вона негарна або вперта, а тому, що не може правильно оцінити вимог дорослих. Дитина охоче виконує вимоги, якщо вони сформульовані у вигляді прохання, а не наказу.

У наступному розділі ми розглянемо деякі діагностичні методики для точнішого з'ясування досягнень та резервів у психофізичному розвитку дітей раннього віку.

розділ 4

ДІАГНОСТИКА РОЗВИТКУ ДІТЕЙ 2–3 РОКУ ЖИТТЯ

Запропоновані далі діагностичні методики з психомоторного розвитку дитини розроблені та запропоновані болгарським психологом В. Мановою-Томовою (Психологическая диагностика раннего детства. — Софія: Нар. просвіта. — 1974).

Звертаємо вашу увагу, що методики розташовані у такому порядку, в якому їх слід використовувати при організації обстеження дитини (ми спиралися на книжку: Діагностика психічного розвитку дітей раннього віку: Методичні рекомендації / Укл. Н. В. Карпенко-Сашньова. — К.: ІЗМН, 1996. — 60 с.) Першим етапом має бути Шкала оцінки психічного розвитку дитини, будь-якого періоду від одного до чотирьох років. Спостереження слід провести за кожним із показників від 15 до 36 місяців за кожною зі сторін розвитку (незалежно від того, зараз дитині 24 місяці, 30 чи 39, перевіряючи всі показники, починаючи з 15 місяців).

Це дасть змогу протягом тижня спостережень переконатися, чи немає відставання за якимсь із конкретних показників або виявити випередження порівняно з календарним віком (*показники норми подано в 3 розділі*).

Щоб досягти більшої об'єктивності в оцінці рівня психічного розвитку дитини, пропонуємо обстеження за децю іншими показниками (другим етапом) нервово-психічного розвитку. Результати спостережень занотовуємо в таблиці. Робимо порівняльний кількісний та якісний аналіз, розробляємо висновки та конкретні рекомендації щодо роботи з обстеженою дитиною.

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ НОРМИ РОЗВИТКУ У ВІЦІ ВІД 1 року 3 міс. ДО 3 років

ПОКАЗНИКИ-НОРМИ РОЗВИТКУ МОТОРИКИ

1 рік 3 місяці

Ходить самостійно, але часто падає

Характеристика. Цей показник виявляє початковий етап оволодіння одним із найосновніших і найважливіших для розвитку людини рухів — ходіння, як у дорослого. У цій початковій стадії ходіння ще невпевнене. Дитина дуже нестійка і часто падає. Вона перебуває на початку оволодіння умінням ходити самостійно. Вона вперто й часто прагне цього. Кінець цього періоду — 15-й місяць. Це межа нормального часу початку самостійного ходіння. Зрозуміло, що потрібні багаторазові, незлічені повторення і вправи на терплячість, багато вдалих і невдалих спроб для того, щоб ходіння стало умінням, яким дитина повністю оволоділа. Та в процесі розвитку це важливий момент: дитина фізично позбавляється своєї безпосередньої залежності від дорослих, яка їй потрібна була досі, пересуваючись у просторі. Така фізична незалежність є важливою передумовою для зміни самовідчуття дитини. Це зумовлює виникнення і розвиток прагнення до самостійності — важливої особливості поведінки дитини, яка починає формуватися безпосередньо після спроб ходити самостійно.

Способ виявлення. Зовнішні ознаки, за якими можна встановити, чи ходить дитина (хоч і часто падає), такі: перебуває під час стану байдарості, як правило, у випростаному вигляді; звичайним способом пересування в просторі є самостійне ходіння (хоча й часто падає). Постава дитини пряма, що свідчить про значне балансування в положенні тіла.

Оцінка. Ставиться в процесі тривалих спостережень і на основі відомостей дорослого, який доглядає дитину. Експериментальна перевірка: на відстані 10 м допускається одне падіння. Показник вважається виконаним.

1 рік 6 місяців

Ходить стабільно, падає зрідка

Характеристика. Це вищий щабель оволодіння самостійним ходінням; дитина оволоділа умінням, але ходіння ще не автоматизоване, і тому потрібна увага. Уміння ходити вже наявне, але воно ще не повністю засвоєне і тому вимагає уваги й зусиль. Рухове збудження на етапі оволодіння ходінням здебільшого концентрується у відповідних рухових ділянках мозку, що схоже на тримання тіла під час ходіння: ходіння відбувається тільки за допомогою ніг і лише зрідка (коли нерівна місцевість) беруть участь інші частини тіла — нахиляється верхня частина і руки розправляються в сторони;

Способ виявлення. Спостерігаємо, як ходить дитина протягом 1 хв, зважаючи на положення тіла, яке має бути при нормальному ходінні: розправлене, без нахилу вперед. Допускається певне похитування тіла під час ходіння, що свідчить про його недосконалість.

Оцінка. Показник буде вважатися виконаним, якщо дитина ходить вільно, ступає стабільно, не спираючись і не оглядаючи знайому поверхню. Швидкість ходіння не береться до уваги. Якщо дитина зрідка й падатиме, то має сама підвистися.

1 рік 9 місяців

Пробує бігти

Характеристика. Це одна з ознак, що автоматизація ходіння настала. Хоч які невпевнені ці перші спроби бігти, все ж таки вони свідчать, що початкові труднощі оволодіння технікою ходіння подолано. Спроби дитини бігти вказують на те, що вона вже не думає і не зосереджує увагу на тому, де і як поставити ноги, як ступити, щоб іти вправно. Біг — це ознака швидкої координації рухів, особливо рухів кінцівок — рук і ніг.

Способ виявлення. Спроби дитини бігти можна перевірити і виявити найприродніше, коли дорослий, взявши її за руки, скаже: «Тепер побігаймо». Діти люблять бігати з дорослим — їм тоді весело й приемно. Якщо дитина почала робити спроби бігати, то вона зазвичай залишки погоджується бігати з дорослим (знайомою і близькою людиною, до якої звикла). Зрозуміло, що такий біг ще дуже невправний, але свідчить, що дитина досить швидко піднімає ноги, набагато швидше, ніж тоді, коли йде. Якщо дитина не почала робити спроб побігти, вона, як правило, опирається або виснє на руці дорослого. Зрозуміло, треба мати на увазі, щоб дитина не була стомлена, бо тоді вона поводитиметься так само або відмовиться бігти, навіть тоді, коли може.

Після цього робимо новий дослід: ставимо на відстані 4–5 м цікаву іграшку і просимо дитину «побігти» (принести) її дуже швидко. У цьому разі перевіряється, як дитина намагається пробувати бігти.

Оцінка. Показник виконаний, якщо дитина вдало спробує прискорити ходіння (щось схоже на біг) і подолає відстань 10 м удвічі швидше за звичайне ходіння.

2 роки

Піднімається і спускається східцями, тримаючись за поручні

Характеристика. Цей показник виявляє значну стабільність ходіння. Підніматися і спускатися східцями, тримаючись за руку дорослого, дитина може набагато раніше — майже одразу, як почне ходити, або навіть раніше. Але тоді основний характер і суть цього руху — піднімання тіла відповідно до сходження на вищу сходинку — здійснює дорослий, який веде дитину, а вона тільки ступає за ним; більшість зусиль належить дорослому. Зовсім інша річ, коли дитина піднімається або спускається східцями сама, тримаючись за поручні. Тоді вона сама має здійснювати піднімання тіла, йдучи вгору, або підтримувати тіло, йдучи вниз. Якщо дитина ще не автоматизувала ходіння, вона не може підніматися і спускатися східцями, не тримаючись за дорослого. Піднімаючись та спускаючись східцями за допомогою поручнів, дитина спонтанно здійснює координацію між руhamи ніг і рук та узгоджує з підніманням всього тіла. Без певної зрілості координаційних механізмів неможливо здійснити таку складну систему рухів.

Способ виявлення. Ставимо дитину перед п'ятьма сходинками, висота однієї — 10 см; показуємо, як триматися за поручні, щоб не впасти. Не можна дозволяти, щоб дитина сідала або сповзала. Якщо перша спроба невдала, допускається друга й третя.

Оцінка. Показник вважається досягнутим, якщо дитина підніметься і спуститься з п'яти сходинок один раз із трьох.

2 роки 6 місяців

Бігає значно краще

Характеристика. Цей показник виявляє значно більшу зрілість рухового аналізатора. Але для його здійснення важоме значення мають вправи і можливість дитини рухатися на якомога більшому просторі. Суть цього уміння зумовлена засвоєнням низки найпростіших

рухових умінь і особливо — ходіння. Уміння ходити має бути таким автоматизованим, що прискорення його аж до бігу не має викликати жодних труднощів. Взагалі біг є зовнішньою ознакою значно більшої концентрації рухового збудження у ногах.

Способ виявлення. Кажемо дитині: «А ти можеш бігати? Ну, тоді принеси мені цю іграшку!» (заздалегідь на відстані 10 м від дитини ставимо цікаву іграшку).

Оцінка. Показник вважається виконаним, якщо дитина бігом принесе іграшку. З двох спроб одна має бути вдалою.

3 роки

Піднімається і спускається східцями, не тримаючись

Характеристика. Це свідчить про більш високий ступінь фізіологічної зрілості і психічної врівноваженості. Мобілізація опорно-рухового апарату вже на вищому рівні, ніж тоді, коли дитина піднімається або спускається східцями, тримаючись за опору (попередній показник). Піднінятися й спуститися без опори вимагає стабільнішої координації між руhamи рук, ніг і всього тіла. Піднімаючись і спускаючись східцями у цьому віці, дитина ступає дуже часто тільки однією ногою, а друга просто приєднується до першої; іноді дитина пробує сходити або спускатися двома ногами послідовно. Це ознака дуже доброго розвитку моторики.

Способ виявлення. Підводимо дитину до східців з поручнями, висота сходинки — 10 см, і кажемо їй: «Можеш підніматися і спуститися східцями, не тримаючись? Сходь, а я тобі скажу, коли слід повернутися. Тільки дивись — треба зйті і спуститися не тримаючись». Якщо дитина не насмілюється зйті сама, то експериментатор може показати, як це треба робити.

Оцінка. Показник виконаний, якщо дитина може підніматися і спуститися не тримаючись з п'яти сходинок. Якщо не може — дитина сяде або вхопиться за поручні, то дослід повторюється. З трьох спроб одна має бути без помилок. Не беремо до уваги, чи піднімається і спускається дитина однією ногою чи двома послідовно. Для цього віку важливо, щоб дитина піднімалася і спускалася не тримаючись.

ПОКАЗНИКИ-НОРМИ РОЗВИТКУ ВМІННЯ РУКИ

1 рік 3 місяці

Ставить п'ять кубиків один на один

Характеристика. На початку другого року розвиток рухів характеризується значною стабілізацією координації з добре виявленим зоровим контролем. Взагалі відтепер і надалі розвиток та вдосконалення ручних умінь відбувається переважно у напрямку зорового контролю, який поступово зростає, регулює і робить рухи руки дедалі точнішими. Для того, щоб дитина цього віку змогла поставити п'ять кубиків один на один, треба передусім, щоб вона набула деякої вправності руки; має значення, як вона візьме кубик, як його триматиме і як поставить на другий кубик. Для цього потрібна й увага — кожний кубик ставити так на інші, щоб вони не впали; потрібна витримка, тобто значне вміння зосереджуватись, бо п'ять кубиків у цьому віці дитина ставить один на один дуже повільно.

Способ виявлення. Експериментатор кладе перед дитиною п'ять кубиків з ребром 4 см — дерев'яні або пластикові — і каже їй: «Можеш побудувати з цих кубиківежу (або трубу)? Ану, спробуй?». Якщо дитина не зацікавиться, можна їй показати, як це робиться з двома або трьома кубиками. Якщо дитина почне з двома кубиками і зупиниться, можна її заохотити: «Тепер постав ще один, ще один» тощо.

Оцінка. З трьох спроб одна має бути вдалою.

1 рік 6 місяців

За допомогою іграшок зображує дії, спостерігає

Характеристика. Під час наступних трьох місяців другого року дитина все ширше контактує з оточенням завдяки самостійному і значно стабільнішому ходінню. Маніпулятивна діяльність і дії з предметами стають різноманітнішими завдяки значайному вдосконаленню рухів рук. Зростає спостережливість дитини. Все це дає можливість дитині досить вдало відтворювати дії, які часто відбуваються навколо і які дитина спостерігає: годує ляльку, кладе її спати, сповиває ведмедика тощо. Суть цього вияву як показника розвитку полягає в умінні дитини відтворювати з іграшками те, що вона часто спостерігає. Це складний вияв, який включає, крім значно розвинених умінь руки, ще й підвищено спостережливість і уміння спостережену дію відтворити з іграшкою. Тут бере активну участь і здатність наслідувати, яка дедалі зростає.

Способ виявлення. Використовуємо відомості матері, які вона висловила під час цілеспрямованої бесіди, відповідаючи на запитання: «З чим любить гратися ваша дитина?», «Якими іграшками грається найчастіше?», «Як грається? Опишіть гру, яку часто спостерігали». Слід, щоб експериментатор і сам мав власне враження від зображенії гри дитини. Для цього, звісно, потрібне більш тривале спостереження у звичайному для дитини оточенні. Щоб перевірити, чи дитина вже ввійшла в стадію зображенії гри, треба провести такий експеримент: покласти перед дитиною ляльку, чашку і ложечку. Не даючи жодних інструкцій дитині, спостерігаємо, чи буде вона використовувати ці іграшки і як.

Оцінка. Показник вважається виконаним, якщо мати опише дві зображенії дій з двома іграшками і якщо дитина відтворить годування ляльки у створених експериментатором умовах.

1 рік 9 місяців

Кидас м'яч у скриньку (кошик)

Характеристика. Один з основних рухів рук — цілеспрямоване кидання і хапання, який починає розвиватися у два роки. За його допомогою рука набуває спрітності і рухомості. Щоб успішно кинути і потрапити в ціль, слід:

а) попереднє елементарне визначення зусиль, за допомогою яких треба кинути м'ячик. Це зусилля залежить від відстані, на якій перебуває «скринька»;

б) увага, щоб м'ячик попав точно в скриньку.

Способ виявлення. Даємо дитині маленький м'ячик 5 см у діаметрі, щоб вона могла добре його взяти. На відстані 0,5 м від пальців ніг по прямій лінії вперед ставимо скриньку без покришки розміром 25 x 28 см (дно) і завширшки 10 см. Кажемо дитині, щоб вона спробувала кинути м'ячик у скриньку. Дитина має бути у випростаному положенні. Якщо вона утримується і не робить нічого, треба їй показати, як кидати.

Оцінка. Щоб позитивно оцінити виконання цього показника, слід принаймні, один раз із трьох потрапити м'ячиком у скриньку.

2 роки

Перегинає надвось аркуш паперу

Характеристика. Засвоєння цього вміння вимагає значно більшої вправності та рухливості руки і особливо пальців. Необхідний також тонкий зоровий контроль не тільки за рухами рук, а й за наслідком — чи

папір згинається. Успіх залежить значною мірою від здатності дитини бути уважною тривалий час.

Способ виявлення. Даємо дитині квадратний аркуш паперу (для писання, не товстий) завширшки 10 см. Експериментатор тримає в руці інший аркуш такої самої величини і каже їй: «Ось аркуш, він схожий на носову хустинку; дивись, як я згинаю цю хустинку». І він згинає аркуш надвое: «Тепер ти спробуй зігнути свою хустинку». Там, де аркуш зігнуто, потрібно зробити рубець.

Оцінка. Показник досягнуто, якщо з двох спроб зігнути «хустинки» одна — успішна.

2 роки 6 місяців

Розстібає три гудзики

Характеристика. З початку третього року посилено розвиваються досконаліші вправніші рухи рук і особливо пальців. Діти вже можуть грatisя предметами менших розмірів і виконують деякі дії з ними. Одна з таких дій — розстібання гудзиків. Здатність дитини розстібати гудзики буде свідчити про зміцнення рухів пальців, якщо вона має зуміння відіняти гудзик з петельки. Зрозуміло, що для цього потрібна увага і наполегливість, які вказують на більшу стійкість психіки дитини.

Способ виявлення. Показуємо дитині дерев'яну раму розміром 20 x 20 см, на двох протилежних боках якої прикріплено кнопками два клапті ситцю з трьома петельками величиною 2,5 см на одному та з трьох гудзиків завбільшки 2 см у діаметрі на другому. Гудзики застебнуті, й ми пропонуємо дитині їх розстебнути. Якщо вона не розстібає, то експериментатор її показує, як застібати гудзики, і просить дитину їх розстебнути.

Оцінка. З двох спроб дитина має розстебнути три гудзики, принаймні, один раз.

3 роки

П'ять кубиків вставляє один в один

Характеристика. На кінець третього року дитина починає більш точно розрізняти великі й малі предмети. Це показує, що здатність порівнювати і диференціювати розвивається нормально. А це суттєві, хоча й елементарні, форми мислення. Розумово відсталі діти не в змозі розрізняти предмети за величиною, особливо коли між ними невелика різниця, як, скажімо, тоді, коли дитина вставляє кубики один в один.

Способ виявлення. Показують дитині п'ять кубиків, які вкладені один в один. Потім їх вимають, розкидають, перемішують і просять, щоб дитина вклала їх один в один. Якщо після демонстрування дитина не робить цього сама, то допускається можливість показати повторно. Добре, коли кубики яскраво пофарбовані або з малюнками, щоб привертали увагу дитини.

Оцінка. З трьох спроб дитина має класти кубики один в один двічі з двома помилками або один раз без помилок.

ПОКАЗНИКИ-НОРМИ ОВОЛОДІННЯ НАВИЧКАМИ

1 рік 3 місяці

Тримає ложечку, коли їсть

Характеристика. Основна група навичок, які створюються у ранньому віці, — це навички їсти. Як і всім навичкам, їм передують уміння, які поступово після тривалого повторення переходят у навички. На другий і третій рік поступово засвоюються уміння як складові частини різних навичок. Одна із таких умінь, яке передує самостійному вживанню їжі, є уміння кохатися ложечкою. На початку другого року рух хапання і тримання стає значно цілеспрямованішим. Це необхідна передумова дальнішого вдосконалення ряду дій. Вона виявляється рано і швидко вдосконалюється, коли дитина тримає ложечку і їсть. Вона є сильним подразником і тому служить основою для легкого утворення умовних рефлексів. Створюються умови для тренування, бо існують природні рефлекси для того, щоб цей рух повторювався кілька разів на день.

Способ виявлення. Під час їжі даємо дитині ложечку в руку. Спостерігаємо, чи тримає вона її і чи пробує користуватися, зрозуміло, спершу невдало, але все ж чи намагається доторкнутися до їжі і піднести її до рота.

Оцінка. Показник вважається досягнутим, якщо дитина, маючи в руці ложечку, намагається спрямувати її до їжі, або до рота. Взагалі дитина має рухами показати, що розуміє — ложечка існує для того, щоб їсти. З трьох спроб дві мають бути вдалими.

1 рік 6 місяців

Пробує їсти самостійно

Характеристика. Цей показник — важливий крок у виробленні навички самостійно їсти. Тобто стадія вироблення самого уміння: дити-

тина вчиться самостійно їсти. Вона бере ложку незвично для дорослого (всією рукою), але, мабуть, зручно для себе; простягає її до їжі, пробує набрати в неї їжу і піднести до рота. Окрім операції як складові частини уміння самостійно їсти в цей період дуже недосконалі. Але тут важлива не досконалість дій, а вироблення координації рухів рук і прагнення дитини реалізувати послідовність у руках.

Способ виявлення. Під час їди даємо дитині другу ложечку (першою її годую дорослий). Спостерігаємо, як вона намагається користуватися нею.

Оцінка. Слід, щоб із перелічених послідовних рухів дитина зробила хоча б два: простягнувши руку з ложечкою до їжі, намагалася зачерпнути або, зачерпнувши їжу, піднести її до рота. Важливо, щоб ці дії виконувалися послідовно. Чи їжа з ложечки потрапить у рот, чи ні — це для оцінки не має значення.

1 рік 9 місяців

Їсть самостійно

Характеристика. Це показник, який виявлє закріплене вміння дитини тримати порівняно зручно ложку, набирати в неї їжу і підносити до рота. Очевидним є те, що це складніше уміння, в основі якого покладено низку простіших. Але щоб виробити і закріпити цього, необхідно передусім, щоб дитина прагнула робити все самостійно: це особливість цього віку. Прагнення самостійно їсти — це один з виявів відомого і незліченного дитячого «Я сам!».

У фізіологічному аспекті цей показник виявляє більш зміцнілу можливість концентрації рухового збудження і зосередження її головним чином у руках руки. Зрозуміло, що для цього має велике значення тренування рухового уміння. Це показує, що в цей період дитина має певні фізіологічні і психологічні передумови розвитку цієї навички. Але ступінь самого розвитку залежить від виховання. Тому виявляючи і перевіряючи, чи має дитина навичку самостійно їсти, експериментатор має завжди дізнатися, чи давали їй можливість спробувати їсти самостійно, чи давали другу ложечку тощо.

Способ виявлення. Спостерігаємо за дитиною під час їди: даємо ложечку; перевіряємо, чи зручно сидить дитина за столиком.

Оцінка. Показник вважається виконаним, якщо дитина може зачерпнути (може й невміло) їжу ложечкою і піднести її самостійно до рота, при цьому те, що в ложечці, має потрапити в рот. Треба, щоб дитина тричі виконала цю дію послідовно і правильно.

2 роки

Регулює свої фізіологічні потреби — майже не намочує штанців

Характеристика. В оволодінні основними гігієнічними навичками у ранньому дитинстві регулювання фізіологічних потреб займає важливе місце. Самоконтроль фізіологічних потреб можливий тільки за певною зрілості й функціональної стабільності нервової системи і особливо — головного мозку. У звичайних умовах життя дитини така зрілість виявляється у другій половині другого року, і до кінця цього періоду вона має вміти регулювати фізіологічні потреби, як правило, з інтервалом у півтори — дві години. Це час, за який у нормальніх умовах наповнюється сечовий міхур здорової дитини цього віку. Коли дитина привчена дорослими до виконання фізіологічних потреб приблизно в такі періоди, то легко створюється ритмічність такої діяльності, і таким чином досягається самоконтроль, який по-справжньому здійснюється у три роки. Але наприкінці другого року мають бути закладені основи такого ритму.

Способ виявлення. Виконання цього показника виявляємо головним чином з відомостей матері або людини, яка доглядає дитину. Однак ді я того щоб орієнтуватися у дійсному стані, експериментатор має користуватися запитаннями: «Скільки разів на день дитина ходить на гориці?», «В який саме час протягом дня?», «Часто мочиться в штанці» тощо. Треба виявити, чи дитина засвоїла навичку робити фізіологічну потребу в певні інтервали, у певному порядку чи безладно. Важливою для показника є й кількість штанців, намочених дитиною за день.

Оцінка. Дитина мочить штанці, як виняток, не більше ніж 1—2 рази на добу.

2 роки 6 місяців

Систематично повідомляє про фізіологічну потребу

Характеристика. Повне оволодіння самоконтролем фізіологічних потреб пов'язане з розвитком мовлення та другої сигнальної системи взагалі. У перше півріччя третього року дитина вже може виявляти словесно самоконтроль фізіологічних потреб і повідомляє, що її треба посадити на горщик. Для закріplення цієї навички має значення, з одного боку, певний розвиток і зрілість нервової системи (діти з ознаками розумового запізнення і психічної вади у цьому віці зазвичай не можуть подавати сигналів фізіологічної потреби; це одна з ознак розумової відсталості); з другого боку, для створення

цієї навички велике значення має виховання. Якщо у дворічної дитини виникне навичка ритмічно користуватися горщиком, то у три роки неважко досягти того, щоб дитина сама повідомляла словами про це.

Спосіб виявлення. Виявляти це можна головним чином і переважно з відомостей матері або людини, яка доглядає дитину. Ставимо такі запитання: «Як повідомляє про фізіологічну потребу — словами чи іншим знаком?», «Систематично повідомляє, чи трапляється, що забуває, як часто?», «Чи трапляється, що повідомить про потребу, а не виконує її, коли садять на горщик, або навпаки — намочить штанці і тоді скаже?»

Оцінка. Показник виконаний, якщо дитина систематично сповіщає словами про фізіологічну потребу і тільки у виняткових випадках — ні.

3 роки

Самостійно роздягається і роззвучується

Характеристика. Цей показник є виявом створеної звички дитини і закріплених умінь за певних обставин (перед сном, після прогулянки тощо) роздягатися самостійно. Він містить закріплені уміння рук, вправність при маніпуляціях з певними видами одягу; він також є виразником засвоєння досвіду: після того як дитину багато разів роздягали, вона набуває здатності сама виконувати це. Показник містить складну координацію рухів рук і здатність відтворювати побачені дії.

Спосіб виявлення: а) за допомогою відомостей від матері або того, хто доглядає дитину, ставлячи запитання: «Може роздягатися сама чи потребує допомоги?», «Який одяг знімає легше — верхній чи нижній?», «Намагається розстібати гудзики чи шукає допомоги?» тощо; б) завдяки безпосередньому спостереженню запитуємо у дитини: «Можеш сама роздягнутися? Ану, побачимо». Якщо важко розстібати гудзики, можна їй допомогти, але роздягатися дитина мусить сама, хоча й неміло. Важливо виявити, чи є якась послідовність дій.

Оцінка. Показник виконано, якщо дитина зможе самостійно зняти два предмети одягу, причому дивитися, чи вперше вона пробує це зробити; треба дізнатися, чи може вона впоратися сама. З двох спроб одна має бути вдалою. Розстібання гудzikів при оцінці не береться до уваги.

ПОКАЗНИКИ-НОРМИ РОЗВИТКУ ПЕРЕДОБРАЗОВОРЧОЇ Й ОБРАЗОВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1 рік 3 місяці

Може тримати олівець і залишати сліди

Характеристика. На початку другого року дитина ненароком відкриває для себе, що «олівець пише». Якщо їй в цей час дати олівець в руку, то вона не завжди починає ним креслити. Випадково взявши його, не звертає уваги на загострений кінець. Вона довго може стукати ним, не підозрюючи, що ним можна креслити. Але потім, коли «відкриє», що ним можна залишати сліди, або якщо дитині показати, починає спрямовувати увагу і дуже неміло повернати олівець загостреною частиною до аркуша. Не завжди малюк може залишати сліди, але дуже помітно, що чекає цього. Це перший крок до графічної діяльності. І цей перший крок є ознайомленням з олівцем як із предметом, який, рухаючись, може залишати сліди. До кінця цього періоду (15 місяців) вона починає активно шукати кінчик олівця, втім, не завжди може його використати доцільно й вміло. Суть цього показника полягає в тому, що дитина звертає увагу на олівець як на особливий предмет, тримає його і намагається спрямовувати один кінець до аркуша паперу або іншої площини.

Спосіб виявлення. Від близьких дитини дізнаємося про те, чи давали їй олівець і як вона до нього ставилася. Під час самого дослідження експериментатор дає дитині загострений олівець та аркуш паперу і спостерігає, що вона робить. Спостерігає, чи дитина звертає увагу на олівець і як ним користується. Якщо вона цього не робить, а роздивляється або стукає олівцем, то експериментатор бере його і креслить кілька ліній на аркуші, потім знову дає олівець дитині і спостерігає, чи вона почне ним користуватися.

Оцінка. Показавши дитині, що олівець пише (залишає сліди), і давши їй олівець, будемо вважати показник виконаним, якщо вона візьме його і почне рухати ним по аркушу, незалежно від того, чи залишаються сліди на ньому, чи ні. Для позитивної оцінки одна з трьох спроб має бути вдалою.

1 рік 6 місяців

Креслить спонтанно і завзято

Характеристика. Цей показник виявляє елементарне уміння дитини брати і тримати предмети в руці, використовуючи для певної дії. Часто

можна бачити, як слід від олівця — каракулі — ще більш стимулює бажання дитини креслити. Слід від олівця служить ніби позитивним стимулятором руху руки і робить цю діяльність дуже завзятою.

Наявність довільного і спонтанного креслення показує, що утворюється комплексне уміння руки. Воно містить властивість брати предмет, який використовується для малювання. Якщо ця дія не здійснюється, то дитина дуже незадоволена. У цьому разі вона діє олівцем як інструментом для досягнення бажаного ефекту.

Спосіб виявлення. Кладемо перед дитиною аркуш і даемо олівець. Спостерігаємо, чи почне вона креслити. Якщо вона не робить цього, то експериментатор сам бере олівець і починає креслити або малювати щось, але так, щоб дитина це бачила. Після цього знову кладе аркуш перед нею і подає олівець. Чекає, поки дитина візьме олівець і почне креслити, що, звісно, відбувається тоді, коли дитина розвивається нормальню.

Оцінка. Дитина має зробити хоча б два-три рухи олівцем і залишити сліди. Якщо після першого показу дитина не хоче креслити, показуємо її вдруге. Якщо ж і після цього вона не виявляє бажання це робити, то оцінка показника буде негативною. Для позитивної оцінки необхідна одна вдала спроба з двох.

1 рік 9 місяців

Креслити в межах аркуша

Характеристика. Це перший крок в оволодінні «технікою» передобразотворчої діяльності. Дитина бере й тримає олівець ще невміло, але новий момент у тому, що креслення відбувається, під контролем зору. Тому дитина може креслити тільки в межах аркуша, якщо їй показати, як це робити. Це вияв того, що виробляється затримка і в певному розумінні здатність керувати рухами під впливом зовнішньої вказівки (інструкції), підвищена здатність дитини у цьому віці виконувати досить складне завдання, поставлене перед нею. Показник свідчить, що спонтанна діяльність креслення дитини може перейти у звичайну врегульовану діяльність.

Спосіб виявлення. Даємо дитині олівець і аркуш розміром 20 x 20 см. Аркуш треба покласти на щось темне, щоб він чітко окресловався. Експериментатор каже дитині: «Можеш креслити олівцем на цьому аркуші, не виходячи за його межі? Ось так (показує)». Потім дає олівець дитині, нагадуючи, що виходити за межі аркуша не можна. Якщо дитина не зможе креслити в межах аркуша, даємо другий аркуш, а якщо потрібно, — і третій.

Оцінка. Показник вважається виконаним, якщо хоч одна спроба буде вдалою — дитина креслить в межах аркуша.

2 роки

Наслідуючи, креслить вертикальні й горизонтальні лінії

Характеристика. Цим виявляється здатність дитини вийти з періоду каракулів і креслити лінії, їх може бути більше або менше, але важливо, щоб це були окремі лінії і нагадували вертикальні та горизонтальні — залежно від моделі, яку їм надати. У цей період генералізоване збудження нервової системи все ще дуже сильне і переважає в усій руховій діяльності, так само і в руках рук. Можливість дитини креслити окремі лінії, хоч і наслідуючи, засвідчує такий ступінь зрілості вищих відділень нервової системи, який дає можливість для певної концентрації збудження. Крім того, можливість дитини креслити лінії, наслідуючи, свідчить, що вона вже може відтворити за допомогою діяльності руки те, що робить хтось інший. Отже, цей показник свідчить про поступове закріплення наслідування завдяки визначеній меті й поставленому завданню. Це справжня потреба для цього вікового періоду. При цьому показнику зоровий контроль за рухами руки має ще більше значення. Саме завдяки цьому контролю рука формується і вдосконалюється як інструмент людської діяльності.

Спосіб виявлення. Даємо дитині аркуш і олівець. На цьому самому аркуші експериментатор креслить одну-две вертикальні лінії й вимагає від дитини зробити те саме. Потім, незалежно від того, чи накреслить вона її чи ні, він креслить горизонтальну лінію і знову просить накреслити точнісінко таку. Якщо дитина починає карючоти замість того, щоб креслити послідовно вертикальні і горизонтальні лінії, то даємо їй новий аркуш і знову креслимо на ньому горизонтальні й вертикальні лінії. Горизонтальні й вертикальні лінії можна подати комбіновано у вигляді драбини.

Оцінка. Щоб оцінити позитивно виконання цього показника, дитині слід на одному з двох аркушів (з двох спроб) накреслiti лінії з чітко горизонтальними або вертикальними напрямами.

2 роки 6 місяців

Креслить криву замкнену лінію

Характеристика. Зміст цього показника виявляє вищий ступінь передобразотворчої діяльності. Криву замкнену лінію можна накреслити за допомогою складного пересування руки по колу під контролем зору. Кругові рухи (каракулі) діти роблять ще в два роки в період креслення в межах аркуша. При цих каракулях виходить називання кругоподібних ліній, що свідчить, що вони рухи руки

за інерцією. Коли ж дитина креслить тільки одну криву замкнену лінію, то це свідчить про здатність дитини керувати і регулювати кругові рухи руки при активній зоровій координації. Особливо важливо під час креслення кривої замкненої лінії те, що дитина може припинити креслити в точно визначений момент. Цього досягти важко, бо в цьому віці дитина схильна багаторазово повторювати кругові рухи руки.

Спосіб виявлення. Кладемо перед дитиною аркуш паперу і олівець. З одного боку аркуша експериментатор малює коло і просить дитину спробувати намалювати те саме. Коло можна назвати «кулькою», «м'ячиком» тощо. Коли перша спроба не вдалася, робимо другу.

Оцінка. Показник виконано, якщо дитина один раз із двох зможе намалювати криву замкнену лінію. Правильність кола не береться до уваги при оцінці. Треба лише, щоб була накреслена крива лінія, початок і кінець якої збігалися б.

3 роки

Малює кулю, яблуко, м'ячик тощо

Характеристика. Хоча за своїм технічним виконанням у цьому показнику майже той самий зміст, що і в попередньому (креслить криву замкнену лінію), з незначними додатками (хвостик яблука, нитка від кульки, що є комбінацією кривої з прямою лінією), існує в цьому показнику *й новий момент*, який робить його якісно відмінним від попереднього: дитина, використовуючи набуті уміння креслити прямі й криві замкнені лінії, за допомогою цих елементарних засобів зображення може *намалювати предмет навколошньої дійсності* — кульку, яблуко тощо. В цьому полягає основний зміст такого показника: не тільки в умінні креслити криву замкнену лінію, а й у здатності дитини зрозуміти, що, креслячи лінії — прямі й криві, можна зобразити предмет навколошньої дійсності. Саме розуміння того, що предмети можна намалювати, означає важливий момент в психічному розвитку.

Спосіб виявлення. Кладемо перед дитиною аркуш і олівець. Експериментатор каже: «Зарах я тобі намалюю кулю. А ти зуміш? Ану, намалюй і ти кульку, тільки щоб була з ниточкою, як моя». Після того, як малюнок з кулькою готовий, експериментатор говорить: «Тепер намалюй мені яблуко, але з хвостиком». Якщо дитина не починає малювати, то експериментатор сам малює, а потім цього вимагає від дитини.

Оцінка. Якими б недосконалими були яблуко чи куля, якщо їм надано круглої форми і особливо якщо дитина стверджує, що одне — яблуко, а друге — кулька, то оцінка буде позитивною. Отже, в оцінку входить два критерії: утворення кривої замкненої лінії і ставлення дитини до намальованого як до якогось зображення. Із трьох спроб дві мають бути вдалими для того, щоб вважати показник виконаним.

ПОКАЗНИКИ-НОРМИ ЕМОЦІЙНО-СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1 рік 3 місяці

Послідовно виконує два завдання за вказівкою дорослого

Характеристика. Для здійснення цього показника потрібно, щоб дитина розуміла елементарні вказівки та інструкції дорослого; могла орієнтуватися в обставинах, де треба виконувати доручення; знати розташування предметів у навколошньому середовищі, запам'ятати два завдання; мати певну рухову вправність при самому виконанні. Дитина може виконати два послідовні завдання, які отримує в одній інструкції у звичайному для неї оточенні та за вказівкою близької людини. У неї має існувати певний соціально-емоційний зв'язок з людиною, яка дає вказівку, має бути довіра до цієї людини, дитина має відчувати добровільний обов'язок виконати обидва завдання.

Отже, цей показник є комплексом пізнавальних виявів (дитина має знати і пам'ятати місце певних предметів, запам'ятати і зрозуміти словесну інструкцію); емоційно-соціальних виявів (повинна мати певний зв'язок з людиною, яка дає інструкцію, і мати бажання її виконати, тобто бажання відповісти на вимоги іншої людини, що є виразним соціальним виявом); ділових (має уміти здійснювати доцільні рухи, виконуючи завдання).

Спосіб виявлення. Людина, з якою дитина добре знайома і до якої звикла, каже: «На столі стоїть скринька — бачиш? Піди вийми м'ячик зі скриньки і поклади його на стіл». Завдання даємо усно, нічого не показуючи дитині. Друге завдання: «Візьми ляльку з ліжечка і поклади її на стіл». Обидва завдання даємо послідовно, незалежно від того, чи перше завдання виконане чи ні.

Оцінка. Обидва доручення мають бути виконані безпомилково. Якщо ж є сумнів, то даемо нове завдання.

1 рік 6 місяців**Хоче все робити самостійно**

Характеристика. На початку другого року і особливо наприкінці 15-го місяця дитина вже самостійно ходить, хоч і не зовсім стабільно. Цей великий здобуток незалежності створює підвищене самопочуття дитини. Унаслідок цього вона починає наполегливо намагається робити все сама, хоча реальні можливості для самостійної діяльності ще зовсім незнані. Коли дитину миють, годують, одягають, то вона все це хоче робити сама. Таке яскраво виражене прагнення до самостійності є закономірним етапом розвитку і показує новий ступінь її ставлення до навколошнього середовища, особливо до людей. Дитина хоче звільнитися від постійної опіки старших і показати, що вона може й сама зробити те, що роблять інші. Цей прояв показовий для розвитку. Він є своєрідним виявом початкового етапу формування соціальної поведінки, виявом нового ставлення дитини до себе і до інших. Це прагнення до самостійності завжди дуже емоційно насычено: дитина радіє, якщо може виконати щось сама; плаче, протестує, коли їй заважають.

Спосіб виявлення. Цю особливість поведінки можна встановити і чіткіше простежити в процесі тривалого спостереження. Використовуються відомості матері або людини, яка постійно доглядає дитину. Для цього потрібно, щоб експериментатор поставив запитання: «Коли ви годуєте (миете, одягаєте тощо) дитину, то вона хоче їсти (одягатися, митися тощо) чи сама не виявляє такого бажання?», «Як виявляє своє бажання зробити щось самостійно: плачем, рухами?», «Що робить, коли не дозволяєте?», «Як ви ставитеся до такого бажання дитини: дозволяєте чи ні?», «Що робить дитина, коли забороняєте?». Експериментатор повинен мати конкретне враження від вияву самостійності дитини. Найкраще спостерігати під час їди, коли дитина найчастіше виявляє бажання їсти сама.

Оцінка. Показник вважається виконаним, коли виявиться, що дитина на прагне все робити щонайменше, у двох випадках, один з яких має, якщо можливо, спостерігати сам експериментатор.

1 рік 9 місяців**Шукає допомоги в дорослого, якщо хоче забрати іграшку**

Характеристика. Це показник, який відображає вже значно складніший соціальний зв'язок: дитина шукає допомоги в дорослого, якщо з досвіду знає, що він допоможе у скрутному становищі. Це ставлення виявляє вже певний соціальний досвід дитини, і вона розраховує

на нього. Що менше соціальний досвід дитини, то рідше вона звертається по допомогу до дорослого, хоч і є потреба. Таким чином, цей показник значною мірою є критерієм соціального зв'язку дитини з іншими людьми, які її оточують. Діти, які не зверталися по допомогу до дорослих, звісно, не отримували її за певних умов. Багато досліджень підтверджують, що діти, які доглядаються у сім'ї, частіше звертаються по допомогу до дорослого, ніж діти в дошкільних закладах, особливо ті, які ростуть без сім'ї — в дитячих будинках. У цих закладах у разі вияву цього показника особливо відчутне значення емоційно-соціального зв'язку: діти, які користуються більшою симпатією персоналу, частіше шукають допомогу у дорослих, ніж інші діти, які лише «обслуговуються».

Спосіб виявлення: а) через відомості матері або дорослого, який доглядає дитину. Ставимо запитання: «Коли інша дитина бере іграшку, то що ваша робить — шукає допомоги в дорослого чи сама справляється?». Відповідь має бути орієнтиром, чи існують соціально-емоційні зв'язки між дитиною і дорослими, які її оточують; б) через безпосередні спостереження. Складаємо таку ситуацію: одна дитина бере у другої іграшку, спостерігаємо, що вона робить, щоб повернути її собі; поруч має бути близька дитині людина.

Оцінка. Позитивна оцінка буде тоді, коли дитина звернеться по допомогу до дорослого хоча б один раз (із трьох), якщо у неї забрати іграшку.

2 роки**Починає спілкуватися з іншими дітьми**

Характеристика. У другому півріччі другого року дитина починає активно цікавитися іншими дітьми, її приемно, коли інша дитина дасть іграшку або виявить до неї увагу; її неприємно, коли щось забере. Вона рідко виявляє ініціативу вступити в контакт, але коли виявлено ініціатива іншої дитини, вона ніколи не залишається байдужою, а завжди з цікавістю й добровільно підкориться старшій дитині, якщо її приемно, або починає плакати, якщо її неприємно. Взагалі в цей період виявляється досить характерна, хоч і дуже примітивна, тенденція до зв'язку з іншими дітьми. Це тенденція до соціалізації поведінки, яка буде розвиватися в подальшому. Але в цьому початковому вигляді вона є найхарактернішою для розвитку другої половини другого року.

Спосіб виявлення. Дуже корисна спершу цілеспрямована розмова з матір'ю. Відповіді, які вона дасть на поставлені запитання, можуть створити досить точну уяву про початок розвитку тенденції до соціалізації.

зациї дитини. Запитання до матері мають бути такими: «Як поводиться дитина з іншими дітьми — знайомими і незнайомими?», «Кому надає перевагу?».

Самому експериментатору треба виявити, як вступає в контакт і поводиться дитина в присутності інших дітей. Найкраще спостерігати за реакціями дитини в присутності іншої дитини. Це легко встановити в дитячих яслах. Складніше в домашніх умовах, де часто доводиться утворювати експериментальні обставини, привівши до піддослідної дитини іншу і спостерігаючи за реакціями обох дітей.

Оцінка. Показник оцінюється позитивно залежно від того, чи дитина вступає в позитивні стосунки з іншою дитиною хоча б один раз із трьох, не беручи до уваги, чи вона сама виявила ініціативу, чи підключилася потім.

2 роки 6 місяців

Можна переконати словами, щоб відмовилась від чогось

Характеристика. Це один звищих ступенів соціалізації, яка ґрунтуються на довірі дитини до дорослого. Зазвичай протягом усього раннього віку поведінка дитини визначається передусім безпосереднім впливом навколошнього середовища. Але на третій рік усний вплив починає набувати ваги. Дитина у віці двох з половиною років може (не заважаючи легко) відмовитись від чогось, що їй подобається, якщо про це їй говорить людина, яку вона любить, якій вірить. Цікаво зазначити, що коли те саме говорить незнайома людина або майже незнайома, то її слова діють здебільшого як заборона, а у разі підвищеної чуттєвості — і як образа. Переконують тільки слова близької та улюбленої людини. Це ще більш підкреслює глибоко емоційний характер соціалізації поведінки дитини. Особливо велике значення для стосунків з іншими мають позитивні почуття. Взагалі соціальна поведінка дитини у цьому віці будується на позитивних емоціях стосовно інших людей. Таке соціально-емоційне ставлення утворюється поступово на глибокій і міцній прихильності дітей до всього навколошнього. Початкова соціалізація поведінки виявляється жвавіше і частіше у ставленні до людей, яких дитина любить, з якими перебуває у постійному kontaktі.

Способ виявлення: а) із розмови з матір'ю слід вияснити, чи дитину легко переконати відступитись від свого; б) експериментатор може інсценувати ситуацію, в якій дитину треба переконати відступитись від чогось, що їй подобається. Найкраще, звісно, щоб її переконала близька людина.

Оцінка. Оцінка ставиться за поведінку дитини, поставленої в ситуацію, коли треба її переконати словами. Оцінка буде позитивною, якщо два рази із трьох дитина відступиться від іграшки, якщо її переконати в цьому.

3 роки

У своїх іграх відображає навколошнє життя і входить у роль

Характеристика. У друге півріччя третього року дитина поступово входить у стадію сюжетних ігор, тобто може пов'язати певну кількість дій з іграшками в один сюжет і сама може відігравати певну роль у цьому сюжеті. Щоб братися за сюжетну гру і входити у певну роль, необхідні важливі психологічні передумови: здатність виконувати послідовні дії в певній системі, відтворювати побачені життєві ситуації навколошнього середовища, які справили враження на дитину і здобули якусь значущість для неї, включати себе у це відтворення життя (хоч і дуже примітивно) у ролі головної дійової особи. Для розвитку найелементарнішої сюжетної гри у ролях слід мати уяву, уміти дотримуватися і володіти певним умінням та вправністю. Для розвитку сюжетної гри у ролях потрібні розвиток і мислення, і мовлення. Взагалі за складністю задуму та його реалізацією в сюжетній грі у ролях можна значною мірою робити висновки про рівень розвитку пізнавальних та емоційних виявів і про цілісний розвиток дитини.

Способ виявлення. Експериментатор спостерігає за тим, як дитина грається: гра буде примітивною і безсюжетною, якщо вона лише маніпулює іграшками або відтворює окремі, не пов'язані між собою дії. Гра стає сюжетною, коли дитина на основі однієї, хоча й простої, системи окремих дій включається і стає сполучним ланцюжком у цій системі та головною дійовою особою сюжету.

Оцінка. Показник виконано, якщо дитина відіграє певну роль (якщо скаже, хто вона у грі) і у зв'язку з нею виконує систему певних дій з іграшками.

ПОКАЗНИКИ-НОРМИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

1 рік 3 місяці

Користується 10 і більше словами

Характеристика. Цей показник характеризує перший період «мовлення окремими словами». Це ефекторне мовлення, яке не досягло свого розвитку. Невелика кількість слів, якими користується дитина,

має значення не так своєю абсолютною кількістю, як тим, що дитина користується ними для того, щоб позначити предмети і особи, які доводиться найчастіше сприймати.

Взагалі у цей період — до початку другого року — кількість слів збільшується повільно. Дитина переважно слухає, що їй кажуть, вчиться дедалі більше розуміти складні мовлення дорослих, ніж говорить сама. Наші та закордонні спостереження й дослідження свідчать, що часто-густо після перших слів, які дитина вимовляє наприкінці первого року, настає відносна затримка у збагаченні словника. В.Штерн, систематизуючи наслідки спостережень багатьох авторів і власних досліджень, встановлює, що часто діти першими 4—5 словами користуються протягом двох-трьох з половиною місяців. І лише пізніше, тобто у 14—15 місяців починають вживати деякі нові слова. Взагалі перший період другого року характеризується повільним розвитком активного мовлення. Мовлення відбувається за допомогою окремих слів, бо, використовуючи слова, дитина кожному з них надає різного функціонального значення: «мама» у різних випадках може по-різному використовуватися дитиною, наприклад, для того, щоб сказати «хочу до мами», або «де мама», або «це мама» тощо. О. Decroly правильно зазначає, що такі окремі слова, якими промовляє дитина на початку другого року, не мають точного значення і свідчать не тільки про особу або предмет, якого стосуються, а й усе, що чула дитина, яка знає або що хоче від цього предмета або особи. «Щодо процесів узагальнення, то ще в передмовний період відбувається елементарне узагальнення у вигляді генералізації умовних рефлексів».

Окремі слова, якими користується дитина, є власне *словами-реченнями*. Тривалість цього періоду слів-речень у різних дітей різна. Більшість авторів вказують на тривалість 4—5 місяців (W. Stern; O. Decroly). Деякі автори спостерігають великий період слів-речень — до 8—10 місяців при загальному нормальному психічному розвитку дітей. Але у всіх нормальніх випадках він зазвичай закінчується до кінця другого року і переходить у наступну фазу — речення з двох слів. O. Decroly спостерігаючи за свою доночкою, говорить, що перші слова з'явилися у неї у 12 місяців, а у 16 місяців дитина утворювала речення з двох слів.

Наші спостереження останніх років свідчать, що дуже часто трапляються випадки, коли дитина перестає говорити окремими словами до кінця 15—20-го місяця.

Спосіб виявлення. Кількість слів, якими користується дитина, не можна установити лише за допомогою одного спостереження. Слід

дати вказівки матері або виховательці, щоб вони їх записували протягом кількох днів. У момент дослідження можна перевірити, скориставшися послугами близької людини, чи знає дитина назви деяких звичайних навколоїшніх предметів за допомогою запитання: «Що це?» (показуємо їй відповідний предмет).

Оцінка. Ставиться на основі відомостей (записаних слів) матері та особистих спостережень. Потрібно записати (виявити у користуванні) щонайменше 10—12 слів.

1 рік 6 місяців

Пробує з двох слів утворити речення

Характеристика. Початком оволодіння справжнім мовленням є спроби дитини утворити елементарне речення, тобто пов'язати два слова у одне ціле або утворити простий словниковий ланцюжок (Н. Красногорський). Спроби дітей утворювати речення у цей період мають різну міру успішності. Самі двослівні ланцюжки бувають різного виду: перші речення не завжди складаються з іменника та дієслова — «ляля ам-ам» (дитина єсть); часто зв'язок відбувається між іменником та займенником — «мама там» (там мама). Відносна кількість дієслів у словнику дитини до 1 року 6 місяців значно менша, ніж іменників. Взагалі більшу частину словникового запасу дітей становлять іменники. Тому в перших реченнях часто не вистачає дієслів, але іменник завжди є. Предмети і люди — це основні об'єкти початкового мовлення дітей цього віку.

Здатність пов'язати два слова є важливим здобутком розвитку мовлення. Дитина ставить слова у певну залежність, і вони починають губити свою багатозначність, таку характерну для попереднього періоду, і все більше уособлюється їх специфічний зміст. Поява першого речення є важливим кроком вперед у розвитку мовлення. Вимова речення пов'язана із загальним інтелектуальним розвитком дитини (R. Zazzo). Спостереження свідчать, що перші слова вимовляють в кінці першого — на початку другого року й діти розумово відсталі. Але вимова перших речень у них завжди є пізнішим явищем, ніж у нормальніх дітей.

O. Decroly вважає, що стадію двослівного речення треба приймати за реалізацію добору різних сполучень (композицій); одне слово уточнює смисл другого. Замість того, щоб сказати: «Мамо, я хочу, щоб ми пішли на прогулянку», — що для дитини неможливо і недоступно у цьому віці, вона каже: «Мамо, тпру!», або «Мамо, гулі» тощо.

Спосіб виявлення. Рідко у цьому віці можна почути фразу в момент самого дослідження. Найкраще її виявити, записуючи на слух олівцем або на магнітофон мовлення дитини. Це може зробити людина, яка постійно біля неї.

Оцінка. Показник вважається виконаним, якщо вдастся записати автентичні два речення, які складаються з двох слів.

1 рік 9 місяців

Може назвати п'ять зображень на картинці

Характеристика. Характерним для цього показника є те, що в ньому інтегруються більш прості вияви: уявлення про знайомі предмети; дитина може пізнати ці предмети на картинці, тобто при зображені їх у площині; відтворити їхні назви тощо. Найважливіше те, що дитина має виконати трансфер (перенесення) своєї уяви, отриманої від сприймання реального предмета, на сприйняття відповідного зображення на картинці та ідентифікувати їх. Узагалі за допомогою цього показника можна перевірити, як дитина розуміє, що предмети мають назву, і як вона зберігається і тоді, коли предмет зображений. Тут можна побачити і зв'язок між можливістю дитини розуміти графічне зображення (розуміти намальоване) та називати це зображення. Це підготовка до того, що дитина почне називати у наступні періоди і свої власні «малюнки».

Спосіб виявлення. На 20 білих картинках (розміром 5 х 5 см) наклеюємо кольорові зображення яблука, кульки з ниткою, стільчика, чашки, м'ячика, хатки, черевичка, ляльки, ведмедика, квітів, зайчика, східців, машини, телефона, фонтана, ключа, дерева, гребінця, ножиць, трьох кубиків.

З цих 20 картинок вибираємо довільно п'ять; різним дітям даемо їх у різних комбінаціях. Експериментатор послідовно показує їх дитині, говорячи: «Я тобі зараз покажу одну картинку, а ти мені скажеш, що зображене на ній». Показуємо одну картинку. Якщо дитина мовчить, можна стимулювати додатковим запитанням: «На що це схоже?». Кожну окрему картинку не можна тримати перед дитиною більше 30 с, бо при довшому сприйнятті образ дитині не буде зрозумілим, а навпаки, вона перестає на нього дивитися, а починає гратися картинкою.

Оцінка. Дитина має назвати всі п'ять картинок, що їй і показують. Можна замінити одне зображення іншим, якщо дитина його не пізнає на картинці.

2 роки

Ставить перші запитання

Характеристика. Поява запитань — це перший яскраво окреслений вияв зв'язку мислення і мовлення у дитини. Приводом для виникнення кожного питання, навіть найелементарнішого, є така сама і елементарна думка. Тому своєчасна поява питань — це явний вираз того, що мовлення та функція мислення перехрещуються і переплітаються.

Вербалне запитання є основою діалогічної форми мовлення, яка не тільки передує монологічному мовленню (25), а й швидко стимулює подальший розвиток мовлення і посилює його комунікативну функцію.

В окремих випадках перші запитання виникають ще на початку другого півріччя другого року, десь у 1 рік і 7–8 місяців. Але у більшості дітей це характерно для останніх трьох місяців другого року. Перші запитання типу «Що це?» найчастіше мають дуже недосконалій звуковий вияв, їх виникнення викликане сприйняттям нового предмета, який є новим незнайомим для дитини подразником; вона хоче мати певну інформацію про нього. Це стає потребою дитини, і вона хоче її задовольнити.

Водночас з першим виникає і другий вид запитання: «Де..?». За походженням він протилежний запитанню «Що це?». Дитина запитує «Де..?» про предмет, який тривалий час був перед її очима, і його зникнення викликає у дитини пошуки; вона хоче отримати відомості про предмет або особу, яких звідка бачити на певному місці.

Отже, в обох випадках приводом для запитань дитини є потреба, яка виникає у разі недостатності інформації; у першому разі — необхідна інформація про новий, незнайомий досі об'єкт, з яким дитина хоче встановити стосунки, вмонтувати у свій зовнішній стереотип; у другому разі — при запитанні «Де..?» потреба у поінформованості виникає від зникнення чогось, до чого дитина звикла, тобто знову порушується і її стереотип. Для всього цього, однак, треба, щоб дитина помітила наявність нового предмета або зникнення знайомого предмета і почала шукати можливість інформованості про них, і треба, щоб розвинулася низка суттєвих проявів у поведінці дитини, особливо спостережливість, ініціативність, допитливість, здатність порівнювати, розрізняти, володіти елементарним мовленням, навичка звертатися до людей, що оточують, за відомостями тощо. Тому саме цей показник має особливо важливе значення в оцінці психічного розвитку в цьому віці.

Спосіб виявлення. Використовуються відомості батьків під час цілеспрямованої розмови з ними: «Дитина часто ставить запитання?», «З якого приводу?», «Які ставить запитання?».

Власне, кожне з цих запитань може бути викликане експериментально, якщо показати дитині щось цікаве або нове, заховати щось, що вона добре знала. Запитання зазвичай виникають, коли цей етап розвитку настав.

Оцінка. Показник здійснено і оцінюється позитивно, якщо у мовленні дитини встановлюють експериментальне або у природних умовах два запитання («Що це?» і «Де..?») або одне, але поставлене двічі.

2 роки 6 місяців

Ставить різноманітні запитання

Характеристика. З початку третього року перші запитання «Що це?» і «Де..?» стають частішими. Незабаром після цього настає новий вид запитань. Одне з найчастіших запитань — це запитання «Чому?». Спочатку це запитання, хоч за формою і є каузальним, власне, ще не спрямоване на пошук причини явища. Але все ж воно містить щось відмінне від «Що це?», «Чому?» як запитання дитини віком 2—2,5 роки є, швидше, способом, коли вона може ставити одне за одним запитання одного виду, пов’язаних одноманітним ланцюжком. Але, збільшуючи кількість запитань, «Чому?» має значення для підтримки психічної активності дитини. Через нього словесний зв’язок з іншими людьми все більше утвірджується.

Це одне запитання, яке виникає у першу половину третього року, це запитання «Як?». По своїй суті воно спрямоване на з’ясування способу якоїсі дії. Його виникнення пов’язане зі збільшенням дієслів у мовленні дитини у три роки. Хоча запитання «Як?», так само як і «Чому?», не стосується самої суті, яка стоїть за ними, вони в думці спрямовують до пошуку відповіді. Вона може бути зовсім незначною; дитина задовольняється навіть відповідю з одного слова. Це показує, що основне призначення різноманітності запитань полягає передусім у підтримці комунікативного зв’язку, а потім і в тому, щоб одержати інформацію про певний предмет або дію. Тому ці запитання показові як для соціалізації дитини, так і для розвитку її інтересу до навколошнього середовища, які вже стоять на вищому рівні. Тому цей показник важливий і надійний як норма загального психічного розвитку дитини у цьому віці. Розумово відсталі діти не можуть ставити різноманітні запитання до кінця третього року.

Способ виявлення. Цей вияв психічного розвитку дитини можна помітити в процесі тривалого спостереження і прослуховування мовлення дитини. Найкраще про це може довідатися людина, яка тривалий час

буде з дитиною і якій можна дати відповідні вказівки, що треба занотувати, коли, як часто і у яких випадках дитина ставить запитання.

Оцінка. Щоб вважати показник досягнутим, слід записати щонайменше двічі поставлені дитиною запитання «Чому?» і «Як?».

3 роки

Може зв’язно розповісти (переказати) простий випадок або оповідання

Характеристика. У другій половині третього року за умов правильного догляду і виховання дитина засвоює пов’язане мовлення як засіб висловлення і як спосіб зв’язку з іншими людьми так, що може розповісти певним чином і зрозуміло для інших якийсь випадок або щось таке, що її вразило. Вона може досить пристойно розказати маленьку казку або оповідання, які чула. Це вже рівень мовного розвитку, який говорить про достатній запас слів і зрозумілу вимову.

Способ виявлення. З відомостей матері дізнаємося про те, чи дитина пробує розповісти так, щоб було зрозуміло для інших. У момент дослідження це можна перевірити, попросивши дитину розповісти щось або розказати їй маленьке оповідання з чотирьох-п’яти речень і попросити його переказати. Можна дати прослухати частину казки з платівки або з магнітофонного запису і потім попросити дитину розповісти, що вона чула.

Оцінка. Щоб позитивно оцінити цей показник, треба, щоб дитина розповіла або переказала щось чотирма-п’ятьма реченнями з трьох і більше слів.

ВИКОРИСТАННЯ ШКАЛИ ПОКАЗНИКІВ У ДІАГНОСТИЦІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Для того щоб дати оцінку психічного розвитку дитини у цей момент через «коєфіцієнт розвитку», слід установити точно: а) її календарний вік (KB); б) вік її психічного розвитку (BP).

Календарний (хронологічний) вік (KB) — це реальний вік дитини у момент дослідження. Він визначається різницею між датою народження і датою дослідження.

Психічний вік, або вік розвитку (BP), становить рівень психічного розвитку. Він визначається здатністю при дослідженні за шкалою залежно від кількості показників, які реалізувала б дитина у своєму розвитку для цього вікового мікроперіоду. Вік розвитку рідко збігається з хронологічним віком. Найчастіше він або більший, або менший від календарного віку. Часто трапляється, що один із показників дитина засвоєє швидше, а інші — повільніше. Це свідчить, що у загальному розвитку все це не є нерозривною єдністю, існує відносна самостійність розвитку окремих напрямів. Наприклад, може відбуватися швидкий розвиток моторики, а відставати відносний розвиток мовлення або емоцій. Отже, *систематизація показників-норм у наведених шкалах дає можливість визнати не тільки загальний вік розвитку (загальний психічний вік), а й вік розвитку в цей момент кожного з основних напрямів психіки: вік розвитку моторики, емоцій, мовлення тощо.*

Приклад: календарний вік (KB) дитини 23 місяці (1 рік 11 місяців). Дані оцінки віку розвитку (BP) такі:

моторика — 24-місячний вік (2 роки);

уміння руки — 21-місячний вік (1 рік 9 місяців);

навички — 21-місячний вік (1 рік 9 місяців);

образотворча діяльність — 18-місячний вік (1 рік 6 місяців);

емоційно-соціальний розвиток — 18-місячний вік (1 рік 6 місяців);

мовлення — 18-місячний вік (1 рік 6 місяців);

Загальний психічний вік = (BP) — 20 місяців (1 рік 8 місяців).

Це свідчить: а) загальний психічний вік дитини — 20 місяців, тобто менший від хронологічного віку на 3 місяці (23 місяці); б) розвиток рухів випереджає календарний вік (на 1 місяць); в) вік мовлення, емоційно-соціального розвитку та образотворчої діяльності значно нижчий від хронологічного віку (на 5 місяців).

Дані за кожним показником для перегляду при дослідженні занотовуємо у спеціальній розграфленій аркуші (див. зразки таблиць, в яких фіксують результати спостережень). Але саме визначення психічного віку (віку розвитку) не може дати задовільну оцінку психічного розвитку. Вона дуже часто визначається на основі безпосереднього оволодіння показниками, і тому *одне й те саме числове вираження психічного віку може мати різне значення у двох дітей або в однієї дитини в різні періоди розвитку.*

Скажімо, дві дитини можуть мати одинаковий вік розвитку — 18 місяців (1 рік 6 місяців), але в однієї це буде наслідком розвитку аспектів психіки, а в другої — картина розвитку може бути відмінною.

Таблиця 8

| Показники | Дитина А | Дитина Б |
|------------------------------|---------------------------|---------------------------|
| Моторика | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 18 місяців (1 рік 6 міс.) |
| Уміння руки | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 16 місяців (1 рік 4 міс.) |
| Навички | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 24 місяці (2 роки) |
| Образотворча діяльність | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 18 місяців (1 рік 6 міс.) |
| Емоційно-соціальний розвиток | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 16 місяців (1 рік 4 міс.) |
| Мовлення | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 16 місяців (1 рік 4 міс.) |
| Загальний вік розвитку | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 18 місяців (1 рік 6 міс.) |

Загальний рівень (вік розвитку) в обох випадках дорівнює 18 місяцям, але власне внутрішня будова і співвідношення окремих аспектів розвитку у них різні. У першої дитини розвиток здійснюється послідовно, систематично і гармонійно, у другої — є певна дисгармонія: деякі з основних аспектів (навички) випередили календарний вік, а інші (emoції, мовлення, уміння) відстали від календарного віку.

Психічний вік має велике значення в оцінці та діагностиці, оскільки виявляє рівень розвитку, але його значення є не абсолютним, а відносним. Щоб доповнити неточність і відносність оцінки виявленням психічного віку, співвідносимо два віки — календарний і психічний і через

коєфіцієнт розвитку визначаємо оцінку, Коєфіцієнт розвитку (КоР) — це число, яке дістаємо від співвідношення психічного і календарного віку. Ним визначається ступінь психічного розвитку:

$$\text{КоР} = \frac{\text{ВР} \times 100}{\text{KB}}$$

Коефіцієнт 80 означає, що розвиток цієї дитини — на межі слабкого; коефіцієнт 93 означає нормальний, добрий розвиток.

Коефіцієнт розвитку КоР може визначати і коефіцієнт загального психічного розвитку (середнє всіх аспектів) і кожного аспекту розвитку зокрема. Таким чином, картина психічного розвитку при оцінці постає точнішою, оскільки можна бачити рівень і ступінь розвитку в аналізованому і синтезованому вигляді. На досвіді багаторазових досліджень ми переконалися, що починати обстеження дитини раннього віку або дитини, що вперше прийшла у дитячий садок у віці до чотирьох років, слід з методик, запропонованих В. Мановою-Томовою.

Отже, за допомогою методики, запропонованої В. Мановою-Томовою, ми обстежили дитину, щоб переконатись, чи немає відставання у дитини за одним із показників психічного розвитку. На виконання цього обстеження, як правило, вистачає одного тижня. Дані конкретних спостережень фіксуємо у заздалегідь підготовленій таблиці за кожним показником (6 таблиць). Зразок таблиць подається далі.

Для пояснення отриманих через наведену формулу, даних рекомендуємо користуватись такою класифікацією:

130 і більше — дуже високий розвиток;

120—129 — високий розвиток;

110—120 — нормальний високий розвиток;

90—110 — середній нормальний розвиток;

80—89 — слабкий нормальний розвиток;

70—79 — межові випадки;

69 і менше — дебільність (за В. Мановою-Томовою, Софія, 1974).

ЗРАЗКИ ТАБЛИЦЬ, В ЯКИХ ФІКСУЮТЬСЯ РЕЗУЛЬТАТИ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

Таблиця 9

| Розвиток моторики | | | | | | |
|------------------------------------|--------------------------------|---|---|--|---|--------------------|
| 15 місяців | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 21 місяць (1 рік 9 міс.) | 24 місяці (2 роки) | 30 місяців (2 роки 6 міс.) | 36 місяців (3 роки) | Інші спостереження |
| Ходить самостійно, але часто падає | Ходить стабільно, падає зрідка | Робить спроби бігти (темперів рук і ніг у двічі швидкий, ніж ходіння) | Сходить і спускається східцями, тримаючись за поручні | Бігає значно краще (пробігає не менше 10 метрів) | Піднімається і спускається східцями не тримаючись | |

Фіксується, як дитина виконує кожен із показників конкретно на момент обстеження. (Вказати дату проведення обстеження за кожним з показників і що конкретно вдалося виявити за кожним із показників.)

Таблиця 10

| Розвиток умінь руки | | | | | | |
|------------------------------------|---------------------------------------|-----------------------------|-------------------------------|-------------------------------|------------------------------------|--------------------|
| 15 місяців | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 21 місяць (1 рік 9 міс.) | 24 місяці (2 роки) | 30 місяців (2 роки 6 міс.) | 36 місяців (3 роки) | Інші спостереження |
| Ставить п'ять кубиків один на один | Відтворює побачене у діях з іграшками | Кидає м'яч у кошик | Перегинає надвіс аркуш паперу | Розстібає три гудзики | Вставляє п'ять кубиків один в один | |

Фіксується, як конкретно дитина виконує кожен із показників на момент дослідження. (Вказати дату проведення обстеження за кожним з показників і що конкретно вдалося спостерігати за кожним з них.)

Таблиця 11

Розвиток навичок

| 15 місяців | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 21 місяць (1 рік 9 міс.) | 24 місяці (2 роки) | 30 місяців (2 роки 6 міс.) | 36 місяців (3 роки) | Інші спостереження |
|--------------------------|-------------------------------|-----------------------------|------------------------|--|-------------------------------------|--------------------|
| Тримає ложку під час їди | Робить спробу їсти самостійно | Їсть самостійно | Майже немочить штанців | Систематично повідомляє про фізіологічну потребу | Самостійно роздягається і розувався | |

Фіксується, як виконує дитина кожен із показників на момент дослідження. (Конкретно вказується, що спостерігали за кожним із показників, і дата спостереження.)

Таблиця 12

Розвиток образотворчої діяльності

| 15 місяців | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 21 місяць (1 рік 9 міс.) | 24 місяці (2 роки) | 30 місяців (2 роки 6 міс.) | 36 місяців (3 роки) | Інші спостереження |
|---------------------------------------|-------------------------------|-----------------------------|--|-------------------------------|------------------------------|--------------------|
| Може тримати олівець і залишати сліди | Креслити спонтанно і старанно | Креслить у межах аркуша | Наслідуючи, креслить вертикальні й горизонтальні лінії | Креслити криву замкнену лінію | Малює кульку, м'ячик, яблуко | |

Фіксується, як виконує дитина кожен із зазначених показників на момент обстеження. (Конкретно вказується, що спостерігали за кожним з показників, і дата спостереження.)

Таблиця 13

Емоційно-соціальний розвиток

| 15 місяців | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 21 місяць (1 рік 9 міс.) | 24 місяці (2 роки) | 30 місяців (2 роки 6 міс.) | 36 місяців (3 роки) | Інші спостереження |
|---|------------------------------|--|-----------------------------------|---------------------------------------|--------------------------------|--------------------|
| Виконує два завдання за вказівкою дорослого | Хоче все робити самостійно | Шукає допомоги у дорослого, коли хтось забирає іграшку | Вступає у контакт з іншими дітьми | Можна впевнити відмовитись від чогось | В іграх відображає на вколишнє | |

Фіксується, як виконує дитина кожен із зазначених показників на момент обстеження. (Конкретно вказується, що спостерігали за кожним із показників, і дата спостереження.)

Таблиця 14

Розвиток мовлення

| 15 місяців | 18 місяців (1 рік 6 міс.) | 21 місяць (1 рік 9 міс.) | 24 місяці (2 роки) | 30 місяців (2 роки 6 міс.) | 36 місяців (3 роки) | Інші спостереження |
|---|------------------------------|--|--|--|---|--------------------|
| Користується активно десятма і більше словами | Робить спробу зв'язати | Може назвати п'ять зображені на картинці | Ставить п'єрши запитання «Що це?», «Де?» | Ставить різноманітні запитання: «Чому?», «Як?» | Може зв'язно підказати простий випадок або оповідання | |

Фіксується, як виконує дитина кожен із зазначених показників на момент обстеження. (Конкретно вказується, що спостерігали за кожним з показників, і дата спостереження.)

ПОКАЗНИКИ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Наступним етапом в обстеженні дитини має бути спеціально організовано спостереження, які в дитини показники нервово-психічного розвитку для свого віку.

ДЕЯКІ З ПОКАЗНИКІВ НОРМИ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Другий рік життя

1 рік—1 рік 6 місяців

Розуміння мовлення. Запас слів, що розуміє дитина, швидко зростає.

Розуміння дитиною назв предметів, що оточують.

Матеріал: 3—4 іграшки (різні види транспорту, тварини, предмети побуту, дитячі ігри, машини, годинник, м'ячик, собачка).

Методика 1: спеціально готуємо ситуацію.

Перед дитиною розкладаємо 4 контрольні предмети. На запитання дорослого «Де..?» дитина має відшукати кожний з названих предметів. Після цього їх прибирають і ставлять в іншому порядку й знову пропонують знайти кожен із названих предметів.

Завдання вважається виконаним, якщо дитина на прохання дорослого знаходить не менше 3—4 названих предметів.

Матеріал: предмети одягу та взуття.

Методика 2: природна ситуація при спілкуванні з дитиною у групі. Дитині пропонують знайти 4 предмети одягу та взуття за їх назвою: шапку, черевики, сукню, сорочку.

Завдання вважається виконаним, якщо малюк правильно знайшов не менше ніж 3 предмети.

Розуміння дитиною дій.

Матеріал: сюжетна іграшка, тарілка, ліжечко.

Методика: у спеціально підготовленій ситуації дитині пропонують виконати дії «погодуй ляльку», «поклади ляльку спати».

Завдання вважається виконаним, якщо на прохання дорослого дитина кладе ляльку спити у ліжечко або ніби бере їжу з тарілочки і несе до рота ляльки.

Орієнтація у групі.

Методика: у природній ситуації при проведенні режимних процесів, організації гри дитині пропонують виконати такі дії: «Покажи, де у нас рибки», «Знайди, де годинник», «Покажи, де твій горщечок», «Іди мити руки».

Завдання вважається виконаним, якщо дитини виконує всі три завдання.

Активне мовлення. Користується лепетом і полегшеними словами у момент рухової активності, подиву, радості.

Методика: у природній ситуації спостереження за дитиною відбувається протягом 30 хв.

Показник вважається виконаним, якщо дитина супроводила свою активність звуконаслідуванням або полегшеними словами («дай», «мама», «бах», «кале»).

Сенсорний розвиток. Розрізняє дві контрастні величини предметів (кубів різницею в 3 см).

Матеріал: куби, вставки (розмір великого куба — 10 см, малого — 7 см).

Методика: у спеціально підготовленій ситуації перед дитиною викладаємо маленький куб із великого, а дитині пропонуємо покласти куб маленький у великий.

Показник вважається виконаним, якщо дитина змогла вкласти маленький куб у великий (при цьому вона могла декілька разів повторювати цю дію).

Гра і дія з предметами.

Матеріал 1: лялька, чашечка, тарілочка, ложечка.

Методика: організовуємо ігрову ситуацію, розкладавши перед дитиною перелічені предмети, і пропонуємо дитині погодувати ляльку. Якщо дитина самостійно не включається у гру, можна показати кілька дій.

Показник вважається виконаним, якщо дитина підносить чашечку, ложечку до рота ляльки самостійно або після показу дорослого.

Примітка: цей показник можна не перевіряти, якщо дитина виконала його при перевірці розуміння мовлення.

Матеріал 2: кубики, цеглинки.

Методика: пропонуємо дитині пограти: збудувати машину, будинок; дії можна показати.

Показник вважається виконаним, якщо дитина самостійно або за показом дорослого складає з кубика і цеглинки машину; пересуває машину, імітує рух машини або буде будинок: кладе один кубик на другий тощо.

Матеріал: стрижень з 4—5 кільцями.

Методика: дитині пропонують надіти кільця на стрижень.

Показник вважається виконаним, якщо дитини наділа на стрижень всі кільця без урахування величини.

Для виконання показника розвитку гри і дій з предметами треба, щоб дитина самостійно або за показом дорослого виконала всі три завдання.

Рухи. Ходить тривалий час не сідаючи, міняє положення (пересідає, нахиляється, повертається).

Методика: у природній ситуації спостереження за рухами дитини під час її самостійної активності.

Показник вважається виконаним, якщо дитина під час самостійної діяльності присідала, нахилялася, поверталася, довго ходила, не сідаючи.

Навички. Самостійно єсть густу страву ложкою.

Методика: природна ситуація під час сніданку чи обіду.

Показник вважається виконаним, якщо дитина самостійно єсть страву (кашу, пюре) з глибокої тарілки, при цьому може залишити її недійеною або виявити неохайність.

1 рік 6 місяців

Розуміння мови. Об'єднує предмети за суттєвими ознаками у пасивній мові.

Матеріал: два однорідних предмети, що відрізняються один від одного лише за однією ознакою (кольором), і предмет, схожий на них за цією ознакою (наприклад: кіт чорний і білий, собака чорний) і контрольний предмет — лялька.

Методика: ситуація спеціально підготовлена. Перед дитиною розкладають спеціально дібрани предмети у такому порядку: чорний собака, чорний кіт, білий кіт, лялька. Дорослий пропонує показати спочатку першого кота, потім другого, потім собаку, ляльку. Після цього предмети міняють місцями і дитині пропонують знайти їх ще раз.

Матеріал: ложка десертна, ложка іграшкова і совок (за величиною ти кольором схожий на одну з ложок), лялька.

Методика: розкладають предмети і просять дитину знайти і показати іграшкову ложку, справжню ложку, совок, потім міняють місцями і просять знову показати предмет, який називають.

Показник вважається виконаним, якщо дитина правильно знайшла чорного кота і білого кота, справжню ложку та іграшкову.

Активне мовлення. Словами та спрощеними виразами називає дії та предмети у момент надмірної зацікавленості.

Матеріал: предмети та іграшки, з якими дитина прийшла, і мішечок, з якого вони виймаються (від 4 до 10 предметів).

Методика: ситуація спеціально підготовлена, дорослий виймає з мішечка предмет і запитує: «Хто там?», «Хто це?», «Що це?».

Показник вважається виконаним, якщо дитина правильно називає запропоновані предмети повними або спрощеними словами (наприклад: «ляля», «киця»).

Сенсорний розвиток. Розрізняє 4 контрастні форми предметів (цеглинка, кулька, куб, призма).

Матеріал: 3 кульки, 3 кубики, 3 цеглинки, 3 призми (покажіть усі предмети одного кольору та близькі за розміром).

Методика: ситуація спеціально підготовлена. Дорослий розкладає перед дитиною об'ємні геометричні фігури. Бере кубик, ставить його, називає, пропонує дитині взяти такі самі кубики й скласти будинок. Якщо дитина не змогла зробити це на основі словесної інструкції, слід показати дію (поставити кубики один на один), потім зняти кубик і запропонувати виконати завдання. Після цього дорослий бере кульку і скочує її з нахиленої площини, пропонує дитині знайти ще кульку та скотити її.

Показник вважається виконаним, якщо на основі словесної інструкції дорослого і показу дитина правильно відшукала предмети, виконала вказану дію.

Гра і дія з предметами. Дитина відтворює у грі окремі дії, які часто спостерігалася у повсякденному житті.

Матеріал: лялька, носовичок.

Методика: ситуацію спеціально створює дорослий. Дорослий, поклавши перед дитиною ляльку і носовичок, каже: «У мене брудний носик. Що ж робити?».

Показник виконано, якщо дитина бере носовичок і притуляє ляльці до носа.

Матеріал: ляльки із волоссям, гребінець,

Методика: ситуація спеціально створена. Дорослий каже дитині: «У ляльки скуйовдане волосся. Ось гребінець. Як її причесати?».

Показник вважається виконаним, якщо дитина притуляє гребінець до голови ляльки і водить ним по волоссу.

Рухи. Дитина переступає через перешкоди (брусочки) приставними кроками.

Матеріал: 4 брусочки.

Методика: на занятті гімнастикою на підлогу на деякій відстані один від одного кладуть брусочки. Дитині пропонують гру: переступати через брусочки. Якщо дитина не розуміє завдання, можна показати дії, а потім стати перед нею і покликати її до себе.

Показник виконано, якщо дитина переступила через брусочки приставним кроком самостійно або за показом дорослого.

Навички. Самостійно єсть рідку страву ложкою.

Матеріал: глибока тарілка із рідкою кашею, десертна ложка.

Методика: у природній ситуації за обідом. Показник вважається виконаним, якщо дитина самостійно з'їдає 3/4 рідкої страви десертною ложкою, тримає держак ложки рукою зверху (в кулаці).

1 рік 9 місяців

Розуміння мовлення. Розуміє нескладне оповідання за сюжетною картинкою, відповідає на запитання дорослого.

Матеріал: знайомі картинки, які раніше розглядалися з дорослими: хлопчик напував лоша; діти вмиваються, дівчинка поливає квіти; дорослий ремонтує машину.

Методика: спеціально створена ситуація: дорослий з дитиною розглядає картинки і запитує: «Хто на картинці?», «Що робить?». Якщо дитині відповісти складно, можна поставити додаткові запитання щодо окремих персонажів картинки («Що робить хлопчик?», «Що робить лоша?»).

Показник виконано, якщо дитина відповідає на запитання дорослого одразу або за допомогою додаткових запитань, при цьому користується словами та реченнями, що складаються із двох слів.

Активне мовлення. Під час гри коментує дії словами та реченнями з двох слів.

Методика: у природній ситуації під час ігор, режимних процесів, занять спостерігаються прояви активного мовлення.

Показник вважається виконаним, якщо під час ігор чи іншої діяльності дитина супроводить свої дії словами і реченнями з двох чи трьох слів.

Сенсорний розвиток. Розрізняє три контрастні величини предметів із різницею в 3 см.

Матеріал: три куби — вставки одного кольору. Довжина ребра першого 10 см, другого — 7 см, третього — 4 см.

Методика: дорослий показує дитині, як з великого куба дістати менший, і з того, що менший, після чого ставить їх перед дитиною і пропонує зібрати їх.

Показник виконано, якщо дитина збирає куби відповідно до їх величини. При цьому допускається зробити не більше трьох спроб.

Гра і дії з предметами. Дитина відтворює нескладні сюжетні будівлі: перекриття, «ворота», «будиночок».

Матеріал: 3 цеглинки і маленька лялька, машина.

Методика: ситуація підготовлена спеціально. Вихователь пропонує дитині збудувати «ворота». При цьому «можливий показ (один раз): він ставить дві цеглини вертикально, одна на одну горизонтально.

Показник виконано, якщо, зі слів дорослого або за його показом, дитина відтворює будівлю. Допускаються 2—3 спроби.

Рухи. Ходить по обмеженій поверхні (завширшки 15—20 см).

Методика: дитині пропонують пройти по дошці без допомоги дорослого (стати та зійти можна за допомогою дорослого).

Показник виконано, якщо дитина проходить по обмеженій поверхні самостійно.

Навички. Частково роздягається за невеликою допомогою дорослого: знімає колготи, шапку, черевики.

Методика: у природній ситуації при роздяганні дитини.

Показник виконано, якщо дитина знімає самостійно шапку, черевики (вже розв'язані дорослим), знімає колготки.

2 роки

Розуміння мови. Розуміє коротке оповідання дорослого без показу про події, знайомі з досвіду дитини.

Матеріал: спеціально підготовлене коротке оповідання про події, знайомі дитині з досвіду.

Методика: дорослий сидить навпроти дітей і розповідає спочатку одну частину оповідання, після чого ставить два запитання, потім продовжує оповідання і ставить наступні запитання (два). Наприклад: «Жила собі дівчинка Катруся. Зібралась Катруся гуляти. Наділа шапочку, черевики, вдягнула пальто, спустилась по східцях, тихенько відчинила двері й вийшла на вулицю» (перша частина оповідання). Після невеликої паузи дорослий запитує: «Хто вийшов на вулицю гуляти?», «Що вдягнула Катруся?».

«На вулиці гуляли дітки. Раптом вибіг песик і загавкав на Катрушу: «Гав-гав!». Катруся заплакала, бо злякалася. А тъята сказала: «Не бейся, Катруся, песик маленький і не кусається, він сам боїться. Бачиш, песик утік». Катруся більше не плакала, а пішла з дітками гратися» (друга частина оповідання). «Хто налякав Катрушу на вулиці?», «Що сказала тъята?» — запитує вихователь наприкінці оповідання.

Показник виконано, якщо дитина відповідає на запитання дорослого.

Активне, мовлення. При спілкуванні із дорослими дитина промовляє речення з трьох слів, використовує у мові прикметники і займенники.

Методика: ситуація природна (під час гри, режимних процесів, при спілкуванні з дорослими).

Показник вважається виконаним, якщо у мовленні дитини є речення з двох трьох слів і до складу речень входять прикметники і займенники.

Сенсорний розвиток. Дитина добирає за зразком і словесною інструкцією три контрастних кольори.

Матеріал: три пари рукавичок різного кольору (червоні, сині, зелені).

Методика: спеціально створюють ігрову ситуацію, в якій перед дитиною розкидають рукавички у такому порядку: червона, зелена, синя, червона, синя, зелена. Вихователь дає дитині рукавичку одного кольору і пропонує знайти таку саму. Потім порядок змінюється — синя, червона, синя, зелена, червона, зелена. Завдання повторюють.

Показник виконано, якщо дитина правильно дібрала за зразком три кольори: до червоної рукавички — червону, до зеленої — зелену, до синьої — синю.

Гра і дії з предметами. Дитина відтворює ряд послідовних дій (початок сюжетної гри).

Матеріал: лялька пупсик-голячок «35 см», губка, рушник, кубик (ніби мило), ванночка.

Методика 1: ситуацію організовує у грі дорослий. Розкладши предмети, дитині говорять: «Лялька замурзана. Що ж робити, щоб вона знову стала чистенькою?».

Показник вважається виконаним, якщо дитина відтворює з лялькою послідовні дії купання: садовить ляльку у ванну, використовує кубик, як мило, тре губкою, міс ручкою частини ляльки, витирає рушником; усі предмети використовує за призначенням.

Методика 2: спостереження за дитиною у ситуації самостійної гри, коли вона проводить ряд послідовних дій: годує ляльку, міс посуд, витирає його, «лікує» ляльку.

Показник можна вважати виконаним, якщо дитина у будь-якій ситуації відтворює ряд послідовних дій, використовуючи предмети за призначенням.

Розвиток рухів. Дитина переступає через перешкоди перемінним кроком.

Матеріал: 3—4 бруска.

Методика: на відстані 20 см кладуть бруска, дитині пропонують переступати через них. Якщо з словесної інструкції дитина не зрозуміла, як діяти, дорослий показує дію. Поведінка дитини: крокує через бруска перемінним кроком.

Навики. Частково самостійно одягається.

Методика: ситуація природна під час одягання на прогулянку або після сну. Дитині пропонують самостійно вдягнутися.

Показник вважається виконаним, якщо самостійно, без допомоги дорослого, дитина вдягає шапку, взулася у кепці.

Третій рік життя 2 роки — 2 роки 6 місяців

Активне мовлення.

1. Говорить багатослівними реченнями (понад три слова).

Методика: ситуація природна. У невимушений бесіді з дитиною під режимними процесами спостерігаємо використання дитиною багатослівних речень.

Показник виконано, якщо у своїй мові дитина хоча б раз застосувала багатослівне речення (понад три слова).

2. Використовує запитання: «Де?», «Куди?».

Методика: під час самостійної діяльності дитини та режимних процесів дорослий записує мову дитини протягом 2–3 хв.

Показник виконано, якщо хоча б раз протягом дня дитина використала запитання «Де?», «Куди?».

Сенсорний розвиток. Дитина добирає за зразком кілька геометричних фігур із різноманітного матеріалу.

Матеріал 1: два комплекти основних геометричних фігур (кубик, кулька, цеглинка, призма, циліндр, конус).

Методика: ситуацію створено вихователем, один комплект у дитини, другий — у дорослого, дорослий показує дитині одну з геометричних фігур і просить дати йому таку саму.

Показник виконано, якщо дитина правильно дала дорослому відповідну фігуру і змогла дібрати за зразком не менше 4 геометричних форм.

Матеріал 2: кольорове лото, у яком 4 картки — офарбовані в основні кольори і 4 картки — із зображеннями різних предметів таких самих кольорів (беруть зображення знайомих предметів, які на заняттях не використовувалися).

Методика: дорослий роздає дитині картки чотирьох кольорів, потім показує картки із зображенням предметів тих самих чотирьох кольорів. Потім запитує дитину, на який колір цей предмет треба покласти, щоб вони збігалися з кольором. Кольори чергують.

Показник виконано, якщо дитина правильно добирає по три картки кожного кольору.

Гра. Гра має сюжетний характер, дитина відкриває з життя оточення взаємозв'язок і послідовність дій.

Матеріал: обладнання для гри «у лікаря», «перукаря», побутові ігри.

Методика: ситуацію підготовлено вихователем: іграшки для різних сюжетних ігор розкладені довільно.

Показник виконано, якщо розгорнутий сюжет будь-якого одного змісту, є послідовні, взаємопов'язані дії.

Конструювання. Дитина самостійно робить прості сюжетні будівлі і називає їх.

Матеріал: будівельний матеріал різної геометричної форми (10—14 шт.) по 2 шт. кожної форми.

Методика: ситуація спеціально організована на занятті із будівельним матеріалом, дитині дають набір будівельних матеріалів і пропонують будь-що збудувати.

Показник виконано, якщо дитина змогла зробити 1—2 прості сюжетні будівлі та обов'язково назвала їх. Будівля має бути схожа на предмет, яким його називає дитина (наприклад, стіл, стілець, ліжечко, будинок).

Навички.

1. Повністю одягається, але ще не може застібати гудзики і зав'язувати шнурки.

Методика: ситуація природна під час одягання після сну чи при вдяганні на прогулянку. Показник виконано, якщо самостійно одягає сорочку, колготки, шапку, пальто.

2. Їсть охайно.

Методика: ситуація природна під час годування.

Показник виконано, якщо дитина не залишила бруду на столі, не забруднює одяг їжею.

Розвиток рухів. Дитина переступає через палку або мотузку, горизонтально підніяту на 20—28 см.

Матеріал: палка або мотузка.

Методика: на занятті фізкультурою дорослий пропонує дитині переступати через палку або мотузку, підніяту від підлоги на 20—28 см.

Показник виконано, якщо вільно, не зачепивши палки або мотузки, дитина переступила.

2 роки 6 місяців – 3 роки

Активне мовлення. 1. Дитина починає використовувати складнопідрядні речення.

Методика: дорослий невимушено розмовляє з дитиною на будь-яку близьку їй тему.

Показник виконано, якщо хоча б один раз у своєму мовленні дитина використала складнопідрядні речення.

2. Дитина використовує запитання «Чому?», «Коли?».

Методика: дитина під час самостійної діяльності протягом дня виявляє мовленневу активність, дорослий двічі по 20 хв фіксує мовленневу активність дитини.

Показник виконано, якщо хоча б один раз дитина використає запитання «Чому?», «Коли?».

Сенсорний розвиток. У своїй діяльності дитина правильно використовує геометричні фігури з урахуванням їх форми.

Матеріал 1: геометрична мозаїка, у ній картки із зображенням нескладних предметів (будинок, пароплав, будинок з парканом), в основі побудови яких покладено основні геометричні фігури.

Методика: дорослий дає дитині геометричну мозаїку, картку-зразок і пропонує зробити з геометричної мозаїки відповідні зображення, накладаючи їх на зразки.

Показник виконано, якщо дитина добирає мозаїку до малюнка і називає 4 основні кольори.

Матеріал 2: шість однотонно зафарбованих предметів по 2 одного кольору, але різної форми (наприклад, червоний кубик, червоний конус).

Методика: ситуація спеціально підготовлена. Дорослий показує дитині один за одним предмети і запитує: «Якого кольору кулька?» (кольори чергують).

Показник виконано, якщо дитина правильно називає хоча б по одному разу чотири основних кольори і форми.

Гра. Дитина застосовує елементи рольової гри.

Матеріал: різноманітні сюжетні іграшки.

Методика 1: в ігровій кімнаті дібрано атрибути для різноманітних сюжетних ігор. Дорослий веде запис гри дитини протягом 20—30 хв.

Показник виконано, якщо дитина відображає будь-який сюжет, виконує роль, які визначає словом-назвою.

Методика 2: ситуація природна під час самостійних ігор дітей. Дорослий спостерігає за грою дитини і запитує: «Хто ти зараз?», «Уяви, хто ти зараз?».

Показник виконано, якщо на запитання дорослого дитина називає свою роль відповідно до виконуваних дій.

Конструювання. З'являються складні сюжетні будівлі.

Матеріал: різні геометричні будівлі, фігури (10—14 шт.) по 2 шт. кожної форми. Величина матеріалу залежить від місця організації заняття дитини (за столом чи на підлозі, якщо за столом дається середній чи маленький матеріал, якщо на підлозі — великий будівельний матеріал).

Методика: дорослий пропонує і заоочує до будівельної діяльності.

Показник виконано, якщо дитина збудувала сюжетну будову та обігрує її (наприклад, гараж, дорогу, ліжко чи будинок).

Образотворча діяльність. За допомогою пластиліну, олівця, фарби дитина зображує прості предмети і називає їх.

Матеріал 1: шматочек пластиліну циліндричної форми завдовжки 4—5 см діаметром 2 см.

Методика: дитині дають шматочек пластиліну у вигляді циліндра і пропонують що-небудь зліпити. Показник виконано, якщо дитина зображує з пластиліну будь-який предмет і обов'язково називає його, при цьому він має бути схожим на предмет, який називала дитина.

Матеріал 2: аркуш паперу, олівці або фарби (гуаш, розведені до густоти сметані).

Методика: дорослий пропонує що-небудь намалювати.

Показник виконаний, якщо дитина намалює і назве предмет чи зображене нею (малюнок має бути схожий на предмет, який називає дитина).

Навички.

1. Самостійно одягається, може застібати гудзики, зав'язувати шнурки (з незначною допомогою дорослого).

Методика: у природній ситуації під час одягання дорослий надає незначну допомогу у застібанні гудzikів та зав'язуванні шнурків (за потреби).

Показник виконано, якщо дитина самостійно вдягається (можлива лише незначна допомога дорослого у застібанні гудzikів та зав'язуванні шнурків).

2. Користується серветкою у разі потреби без нагадування.

Методика: ситуація під час годування природна.

Показник виконано, якщо дитина, забруднивши руки чи обличчя, скористалася серветкою.

Розвиток рухів. Переступає через палку або мотузку, горизонтально піднята над підлогою на 30—35 см.

Матеріал: палка або мотузка, піднята на вказану висоту.

Методика: дорослий пропонує дитині переступати через мотузку або палку.

Показник виконано, якщо дитина вільно переступає, не зачепивши мотузки чи палки.

Таблиця фіксації показників нерво-психічного розвитку дітей першої половини другого року життя

| ПІБ | Вік дитини | Розуміння мовлення | | | | Активне мовлення | Гра та дії з предметами | | | | Розвиток рухів | Розвиток навичок | Інші спостереження |
|-----|------------|--------------------|---|---|---|------------------|-------------------------|---|---|---|----------------|------------------|--------------------|
| | | а | б | в | г | | а | б | в | г | | | |
| | | | | | | | | | | | | | |

Таблиця фіксації показників нерво-психічного розвитку дітей другої половини другого року життя

| ПІБ | Вік дитини | Розуміння мовлення | | | Активне мовлення | Гра та дії з предметами | | Розвиток рухів | Розвиток навичок | Інші спостереження |
|-----|------------|--------------------|---|---|------------------|-------------------------|---|----------------|------------------|--------------------|
| | | а | б | в | | а | б | | | |
| | | | | | | | | | | |

Таблиця фіксації показників нерво-психічного розвитку дітей третього року життя

| ПІБ | Вік дитини | Активне мовлення | | Сенсорний розвиток | Гра | Конструювання | Розвиток діяльності (образотворчої) | | | Навички | Розвиток рухів | Інші спостереження |
|-----|------------|------------------|-----------|--------------------|-----|---------------|-------------------------------------|--------|-------|---------|----------------|--------------------|
| | | п | л | | | | р | з | т | | | |
| | | а | б | | | | а | б | а | | | |
| | | Граматика | Запитання | | | | пластілін | олівці | фарби | | | |
| | | | | | | | а | б | в | а | б | в |

На психофізичний розвиток дитини в ранньому віці мають суттєвий вплив родинні стосунки. І хоча всім нам — батькам — здається, що дитина ще маленька і багато чого не розуміє але це тільки наше доволі неправильне припущення. Життя вказує на все зворотнє, що відбувається в родині нашого малюка, й швидко ним сприймається, оцінюється, береться за зразок до наслідування. І вже через кілька або багато років ми дивуємося, в кого вдалася наша крихітка? Так у НАС самих! Вже потім ми починаємо скаржитися на генетику, забуваючи свої явні прорахунки, які взяла за модель дії і розв'язання життєвих завдань наша дитина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агаджанян Н.А., Торшин В.И. Экология человека. — М.: Изд-во «Крук», 1994. — 255 с.
2. Безруких М.М., Солькин В.Д., Фарбер Д.А. Возрастная физиология (физиология развития детей). — М.: Академия, 2000. — 287 с.
3. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. — М.: Медицина, 1966. — 349 с.
4. Бехтерев В.М. Объективная психология. Т. 1—3. СПб.: Изд-во Сытина, 1907—1910. — 387 с.
5. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофтедтер Л. Мозг, разум, поведение. — М.: Мир, 1988. — 246 с.
6. Загальна психологія / За загальною редакцією академіка С.Д.Максименка. Підручник. — 2-ге вид., переробл. і доп. — Вінниця: Нова книга, 2004. — 704 с.
7. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. — К.: Міленіум, 2004. — 265 с.
8. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Рад. шк., 1989. — 260 с.
9. Малхазов О.Р. Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю: Монографія. — К.: Євролінія, 2002. — 320 с.
10. Николаєва Е.И. Психофизиология. Психологическая физиология с основами физиологической психологии. Ученик. — М.: ПЕРСЭ; Логос, 2003. — 544 с.
11. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка. — СПб.: Питер, 2002. — 640 с.
12. Спрингер С., Дейч Г. Левый мозг, правый мозг. — М.: Мир, 1983. — 256 с.
13. Суворова В.В., Матова М.А., Туровская З.Г. Асимметрия зоріального восприятия. — М.: Педагогика, 1988. — 182 с.
14. Тамуриди Р. И. Развитие движений у детей 4—7 лет // Теория и практика физической культуры. — 1947. — № 4. — С. 172.
15. Тамуриди Р.И. Особенности функциональной асимметрии двигательного аппарата у детей // Материалы совещания по психологии. — М., 1957. — С. 256.
16. Ухтомский А. А. Собр. соч. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. — Т. IV.
17. Харитонов Р.А. Методика исследования порогов пространственного различения пальцами рук человека // Проблемы восприятия пространства и пространственных представлений. — М., 1961. — С. 61.
18. Хамская Е.Д., Ефимова И.В., Булыка Е.В., Ениколопова Е.В. Нейропсихология индивидуальных различий: Уч. пособие. — М., 1997. — 282 с.
19. Хохрякова Е. В. Пространственная ориентировка при ходьбе и ее возрастные изменения // Возрастная морфология и физиология. — М., 1959. — С. 244.
20. Чермит К. Д. Симметрия-асимметрия в спорте. — М.: ФиС, 1992. — 256 с.

ЯК ПРИДБАТИ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «ШКІЛЬНИЙ СВІТ»?

1. ПЕРЕДПЛАТИТИ ЗА «КАТАЛОГОМ ВИДАНЬ УКРАЇНИ», який є в кожному поштовому відділенні.

У розділі «Газети України» знайдіть Вашу улюблену фахову газету за назвою предмета, який Ви викладаєте. А трохи нижче шукайте книжкову серію цієї газети. Наприклад, якщо Ви – математик, то, відповідно, Ваша газета – «Математика», а книжкова серія – «Математика. Бібліотека». Якщо Ви працюєте у дитячому садку, Вам потрібна серія «Дитячий садок. Бібліотека». Якщо Ви очолюєте методичну службу району, спеціально для Вас створена серія «Управління освітою. Бібліотека». Учителям сільської школи слід ознайомитися з книжковою серією «Сільська школа. Бібліотека», учителям географії – «Краєзнавство. Географія. Туризм. Бібліотека», початкових класів «Початкова освіта. Бібліотека», а класним керівникам «Шкільний світ. Бібліотека».

2. ЗВЕРНУТИСЯ В ОДНЕ З ПРЕДСТАВНИЦТВ «ШКІЛЬНОГО СВІТУ», які є майже в кожному обласному центрі України. Там можна передплатити та купити газети і книжки.

**3. ЗАМОВИТИ
КНИЖКИ ПОШТОЮ
ЗА АДРЕСОЮ:**
а/с 65, м. Київ-150,
03150 або
електронною поштою:
voir@i.kiev.ua
Довідки за телефоном:
(044) 495-14-15.

АДРЕСИ ТА ТЕЛЕФОНИ ПРЕДСТАВНИЦТВ:

м. Вінниця, служб. тел.: (0432) 32-76-56,
м. Луцьк, служб. тел.: (0322) 4-71-52,
м. Донецьк, дом. тел.: (0622) 71-14-41,
м. Дніпропетровськ, служб. тел.: (056) 776-84-18,
м. Житомир, служб. тел.: (0412) 22-69-09,
м. Запоріжжя, дом. тел.: (0612) 60-38-49,
м. Івано-Франківськ, служб. тел.: (03422) 3-11-84,
м. Київ, служб. тел.: (044) 284-92-81,
дом. тел.: (044) 410-10-61,
м. Кіровоград, служб. тел.: (0522) 24-66-08,
м. Луганськ, служб. тел.: (0642) 54-51-73,
м. Львів, служб. тел.: (0322) 72-47-73,
м. Миколаїв, служб. тел.: (0512) 35-44-77,
м. Одеса, служб. тел.: (048) 729-45-12,
м. Полтава, служб. тел.: (05322) 2-49-56,
м. Рівне, служб. тел.: (0362) 22-22-02,
м. Суми, моб. тел.: 8-066-234-57-81,
м. Тернопіль, служб. тел.: (0352) 43-57-83,
м. Харків, служб. тел.: (057) 700-48-77,
м. Херсон, служб. тел.: (0552) 54-01-85,
м. Черкаси, служб. тел.: (0472) 64-95-22,
м. Чернівці, служб. тел.: (0372) 52-23-43,
м. Чернігів, дом. тел.: (04622) 7-54-57.

4. КУПИТИ КНИЖКИ ТА ГАЗЕТИ безпосередньо у видавництві «Шкільний світ». Заплануйте візит до видавництва «Шкільний світ», якщо будете в Києві!

НАША АДРЕСА:
01014, м. Київ,
вул. Бастіонна, 15,
«Шкільний світ»
Довідки за телефоном:
(044) 286-66-57

Науково-виробниче видання

Бібліотека «Шкільного світу»

Кочерга Олександр

Психофізіологія дітей 1—3 років

Літературний редактор Г.Савчук

Коректор В.Македон

Художній редактор Т.Мосієнко

Верстка Ю.Карась

Підписано до друку 23.06.06. Формат 60x84/16.

Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 7,44. Обл.-вид.арк. 7,6. Тираж пр.

Зам. 86.

Видавничий дім «Шкільний світ»

01014, Київ, вул. Тимірязевська, 2

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 623 від 04.10.2001 р.

ФО-П Галіцина Л.В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 1181 від 27.12.2002 р.

Видрукувано з готових діапозитивів в ОП «Житомирська облдрукарня»
10014, Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ЖТ № 1 від 06.04.2001 р.